

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS - DEEL 37 - No. 2

EUSTACHIUS VAN ZICHEM

En zijn strijdschrift tegen Erasmus

Met een Latijnse samenvatting van Eustachius' schrift

J. COPPENS

ISBN 72048284 4

LIBRARY OF CONGRESS

CATALOGUE CARD NUMBER: 74-83726

UITGESPROKEN IN DE VERGADERING
VAN 13 DECEMBER 1972

Toen wij werden uitgenodigd om voor uw gezelschap een lezing te houden — een voorrecht waarvoor wij de Akademie ten zeerste erkentelijk zijn — hebben wij een tijdlang gearzeld nopens het onderwerp. Wellicht had mijn voorkeur moeten gaan naar een probleem van oudtestamentische exegese¹, of naar een van die nieuwtestamentische vraagstukken die wij sedert de publikatie van ons Levens proefschrift² niet uit het oog hebben verloren³. Ten slotte viel onze keus op een geschiedkundig onderwerp. Het sluit aan bij een derde reeks van navorsingen die ons hebben bekoord, nl. de geschiedenis van de exegese en in het bijzonder van de omwenteling die de Bijbelwetenschap onderging onder invloed van het humanisme, niet het minst van Erasmus⁴. Zo kwamen wij ertoe verscheidene bijdragen aan de Nederlandse humanist te wijden⁵. Niet dat wij beweren deze herziener van de theologie alzijdig en volledig te hebben benaderd. Wie zal ooit daartoe ten volle in staat zijn? Erasmus heeft zoveel neergepend, hij vertoont zoveel facetten, hij is zo subtiel en wellicht meermaals zo ongenoegzaam oprecht, dat men zijn geheel werk moeilijk kan

¹ Cfr mijn bijdragen op het gebied van de oudtestamentische studiën in *De Mari à Qumrân. L'Ancien Testament. Son milieu. Ses écrits. Ses relectures juives*, in *Bibl. Ephem. Theol. Lovan.*, XXIV, Gembloux, 1969, p. 100*–107*.

² *L'imposition des mains et les rites connexes dans le Nouveau Testament et dans l'Église ancienne*, in *Dissert. ad gradum magistri in Fac. theol.*, ser. II, t. XV, Wetteren-Parijs, 1925.

³ Cfr *De Mari à Qumrân*, p. 107*–108*.

⁴ *De geschiedkundige ontwikkelingsgang van de Oudtestamentische exegese vanaf de Renaissance tot en met de Aufklärung*, in *Meded. Kon. VI. Acad. Wet. Lett. Sch. Kunsten*, V, 4, Antwerpen-Utrecht, 1943. — *Paulin Ladeuze orientalist en exegeet 1870–1940. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Bijbelwetenschap in het begin van de XXe eeuw*, *ibid.*, III, 1, Brussel-Utrecht, 1941.

⁵ *Een tweeluik. Erasmus als theoloog en als humanist*, in *Streven*, 1936, t. III, p. 476–482. — *Érasme exégète et théologien*, in *Eph. Theol. Lov.*, 1968, t. XLIV, p. 191–204. — *Où en est le portrait d'Érasme théologien*, in *Scrinium Erasmianum*, Leiden, 1969, t. II, p. 569–598. — Edidit: *In Epistolam Des. Erasmi Roterodami de delectu ciborum ad Christophorum episcopum Basiliensem, scholia defensoria*, *ibid.*, t. II, p. 599–620. — *Bibliographia erasmiana*, *ibid.*, t. II, p. 621–678. — *Erasmus vrijzinnige of rechtzinnige theoloog?*, in *Erasmus plechtig herdacht op 30 April 1969*, Brussel, Kon. VI. Academie Wet. Lett. Sch. Kunsten, 1969, p. 5–39. — *Les idées réformistes d'Érasme dans les préfaces aux paraphrases du Nouveau Testament*, in *Scrinium Erasmianum*, Leiden, 1969, p. 346–369. — *Erasmus' laatste bijdragen tot de Hereniging der Christenen*, in *Meded. Kon. VI. Academie Wet. Lett. Sch. Kunsten*, XXVI, 1, Brussel, 1962. — *Erasmus kritisch doch gelovig theoloog*, in *De Spectator*, weekend 28–29 juni, p. 2. — *Erasmus en de Leuvense theologen*, in *Erasmus en Leuven. Catalogus*, 2de verb. druk, Leuven, 1969, p. 286–289.

overschouwen en zijn persoonlijkheid lastig kan vatten. Het is dan ook wenselijk vooral bepaalde onderdelen van zijn oeuvre en aspecten van zijn figuur nauwkeuriger na te gaan. Het is aan een dusdanig beperkt onderwerp dat wij naar best vermogen in deze studie onze aandacht wensen te besteden. Wij vragen derhalve uw welwillende attentie voor het *opusculum* waarmee te Leuven, nog tijdens Erasmus' leven, een Zuidnederlander te velde trok, nl. de Leuvense dominikaan Eustachius van Zichem. Het strijdschrift werd in 1531 te Antwerpen bij Willem Vorsterman gedrukt en draagt als titel: *Erasmii Roterodami Enchiridion Capitis quinti Interpretatio per Eustachium de Zichenis, theologiae professoris, Praedicatoris ordinis, Lovaniensis*. Het onderzoek naar de inhoud en de draagwijdte van het *opusculum* is vooral bedoeld als een bijdrage tot het historisch overzicht van de oppositie die te Leuven met afwisselende heftigheid, doelstelling en succes werd gevoerd tegen de hernieuwingsgezinde humanist⁶.

⁶ Voor studie en uitgave van Eustachius' strijdschrift hebben wij het exemplaar benut dat berust te Brussel in de Koninklijke Bibliotheek, III, 121 22³. Cfr *Tentoonstelling Erasmus en Leuven*, Leuven, Stedelijk Museum, 1969, p. 341-342.

De meeste notities aan Eustachius van Zichem gewijd schrijven elkander af. Trouwens over het leven van de auteur is weinig bekend: cfr F. Pijper, *Primitiae Pontificiae theologorum neerlandicorum disputationes contra Lutherum inde ab a. 1519 usque ad a. 1526 promulgatae*. Collegit denuo edidit commentariis praeviis necnon adnotationibus instruxit, t. III, Den Haag, 1905, p. 199-225. - Voor de bronnen en oudere notities waarop men doorgaans steunt verwijst men naar: A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, t. III: 31 août 1485-31 août 1527, in *Académie Royale de Belgique. Commission royale d'Histoire*, XXXII, Brussel, 1961, p. 190, n. 180. - E. Reusens, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2de reeks, t. VI (XXII), Leuven, 1890, p. 164 s. - Nic. Vernulaeus, *Academia Lovaniensis*, Leuven, 1627. - Val. Andreas, *Fasti academici Studii generalis Lovaniensis*, Leuven, 1650. - B. de Jonghe, O.P., *Belgium Dominicanum sive historia provinciae Germaniae inferioris*, Brussel, 1719. - J. Quéfif et J. Échard, O.P., *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti notis historicis et criticis illustrati*, Parijs, 1719-1721, t. III, 2e druk, 1910. - J. F. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brussel, 1739. - P. F. X. de Ram, *Disquisitio historica de iis quae contra Lutherum lovaniensis theologi egerunt anno 1519*, in *Nouveaux Mémoires de l'Académie royale des sciences et belles lettres de Belgique*, Brussel, 1843. - P. F. X. de Ram, *Ioannis Molani Historiae Lovaniensium libri XIV*, in *Chroniques belges inédites*, Brussel, 1861.

Voor recente studien zie H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540). Ses débuts, son organisation, son enseignement, sa lutte contre Érasme et Luther*, Leuven, 1911. - H. de Vocht, *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium, 1522-1528*, in *Humanistica Lovaniensia*, t. I, Leuven, 1928. - G. M. Loehr, O.P., *Die Kapitel der Provinz Saxonien im Zeitalter der Kirchenspaltung 1515-1540*, Leipzig, 1930. - H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550: I. The Foundation*, Leuven, 1951. - II. *The Development*, 1953. - III. *The Full Growth*, 1954. - IV. *Strengthened Maturity*, 1955 (voor de bibliographie van Prof. De Vocht, cfr *Un. Cath. Lov. Bibliographia Academica*, t. X: 1957-1963, Leuven, 1964, p. 362-367). - K. Blockx, *De veroordeling van Maarten Luther door*

Een volledig overzicht van de Leuvense polemieken tegen Erasmus is nog niet geschreven. In 1911 startte professor Henri De Jongh met een dissertatie die de geschiedenis van de Leuvense theologische faculteit, geschiedenis waarvan Alfred Cauchie⁷ en na hem Albert De Meyer⁸ droomden, zou inluiden. Het voorbarig overlijden van laatstgenoemde historicus en de brand van de Leuvense universitaire bibliotheek bij de aanvang van de eerste wereldoorlog⁹ belemmerden de verwezenlijking van Cauchie's opzet. Later, van 1951 tot 1955, werden wij weliswaar verrijkt met het vierdelig *opus magnum* van hoogleraar Henri De Vocht die zo uitvoerig de stichting en de groei van het *Collegium Trilingue* uiteenzet, dat hierover niet veel meer mee te delen valt¹⁰. De Vocht was evenwel niet de geleerde om met vakkennis Erasmus' theologisch oeuvre en zijn disputen met de Leuvense godgeleerden te beoordelen. Bovendien richtte hij zijn aandacht vooral op de strijd die rond Busleydens stichting werd gevoerd¹¹.

Toch kunnen wij ons verheugen over verschillende bijdragen die belangrijke episodes uit de strijd tegen Erasmus belichten. Karel Blockx¹² gaf een kritisch afgewogen relaas van Erasmus' eerste moeilijkheden waarbij de karmeliet Egmondanus, de professoren

---

de theologische faculteit te Leuven in 1519, in *Verhand. Kon. Vl. Academie voor Wet., Lett. en Sch. Kunsten van België*, t. XXXI, Brussel, 1958. — S. P. Wolfs, O.P., *Acta Capitulorum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno 1515 usque ad annum 1559 sec. codicem Parisiensem Arch. Nat. LL 1530*, Den Haag, 1964. — G. Chantraine, *Formation sacerdotale et théologie. Contribution à l'histoire des dominicains des Pays-Bas durant la première moitié du XVIe siècle (1515-1559)*. (Mémoire de licence en histoire présenté à l'Université de Louvain), Leuven, 1966. In -4°, XLIX-354 p. — Deze verhandeling is de meest uitvoerige studie die tot nu toe aan Eustachius van Zichem werd gewijd. Wij danken van harte de auteur die ons toeliet van dit niet gedrukt werk kennis te nemen.

⁷ Cfr L. van der Essen, *Alfred Cauchie (1860-1922). L'initiateur, le savant, l'homme*, in *Rev. Hist. Eccl.*, 1922, t. XVIII, p. 213-239. — *Un. Cath. Lov. Bibliographie académique. Academische Bibliographie*, VI: 1914-1934, Leuven, 1937, p. 76-77.

⁸ Cfr J. Coppens, *La carrière et l'œuvre scientifique du professeur Albert De Meyer*. — *Professor Albert De Meyer. Een karakterbeeld*, in *Miscellanea Historica in honorem Alberti De Meyer*, t. I, p. 1-29, 31-42, Leuven, 1946. — *In Memoriam Professor Kanunnik Albert De Meyer (1887-1952)*, in *Jaarboek Kon. Vl. Academie Wet., Lett. en Schone Kunsten van België*, Brussel, 1952, p. 249-267. — *Le professeur Albert De Meyer. Un homme. Une œuvre*, in *Revue Générale Belge*, 1953, p. 261-277.

⁹ Ed. de Moreau, *La bibliothèque de l'Université de Louvain (1636-1914)*, Leuven, 1918. — Zie ook *Un. Cath. Lov. Bibliographie académique. Academische bibliographie*, t. VI: 1914-1934, p. (10)-(16).

¹⁰ Zie *supra*, noot 6.

¹¹ Zie H. de Vocht, *Jérôme de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings Edited for the First Time*, Turnhout, 1950.

¹² Zie *supra*, noot 6.

Maarten van Dorp¹³, Jean Briart¹⁴ en Jacobus Latomus¹⁵ betrokken waren. De controverse door Latomus, een „niet onwetend maar perverse Fransman”, gevoerd¹⁶, werd grondig ontleed door Robert Guelluy¹⁷ en Georges Chantraine¹⁸. En ten slotte danken wij aan Guy Van Calster¹⁹ en Roland Crahay²⁰ een onderzoek naar de houding van de Leuvense theologen toen na de troonsbestijging van Filips de Tweede en het verloop van de Tridentijnse Kerkvergadering een nieuw klimaat was ontstaan dat zich tegen een irenisch en oecumenisch optreden, als dat van Erasmus, heftig zou verzetten.

Niemand minder dan Martinus Dorpius die tegenover het Humanisme open stond, treedt onder de eersten op die Erasmus verwijten toestuurden. Met de vinnige kritiek van het *Moriae Encomium* kon hij niet ten volle instemmen. Dit schriftje, een meesterstuk van geestige satire, kwetste niet enkel religieuze teergevoeligheid. Het stak ook de draak met instellingen en opvattingen die, hoewel meermaals misvormd of zelfs ontaard, toch naar Dorpius' oordeel niet zonder meer aan bijtende, niets ontziende spot mochten worden prijsgegeven²¹. Het *Moriae Encomium* eindigt weliswaar bijna in mystische vervoering met een loflied op de wijsheid van het Kruis. Maar weinigen hebben het opuskuul tot die laatste bladzijde gelezen en of velen de volle draagkracht ervan hebben begrepen, laat staan aanvaard en in hun leven gerealiseerd, is twijfelachtig.

In het voorjaar 1519 kwam het ook tot een botsing met

¹³ H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the XVIth Century: Erasmus-Vives-Dorpius-Clenardus-Goes-Moringus*, Leuven, 1934.

¹⁴ H. de Vocht, *John Briart of Ath (1460-1520)*, in *Sacris Erudiri*, 1955, t. VII, p. 355-356.

¹⁵ Geboren te Cambron bij Bergen, overleden 29 mei 1544: cfr H. de Jongh, *op. cit.*, p. 173-180.

¹⁶ Geciteerd bij M. E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, in *Patria. Vaderlandse Cultuurgeschiedenis. Monografieën onder redactie van J. H. Kernkamp*, t. XLIV, Amsterdam, 1948, p. 56.

¹⁷ R. Guelluy, *L'évolution des méthodes théologiques à Louvain d'Érasme à Jansenius*, in *Rev. Hist. Eccl.*, 1941, t. XXXVII, p. 31-144.

¹⁸ G. Chantraine, *L'Apologia ad Latomum. Deux conceptions de la théologie, in Scrinium Erasmianum. Mélanges historiques publiés sous le patronage de l'Université de Louvain à l'occasion du cinquantième centenaire de la naissance d'Érasme*, t. II, Leyde, 1969, p. 51-75.

¹⁹ G. van Calster, *La censure louvaniste du Nouveau Testament et la rédaction de l'index érasmien expurgatoire de 1571*, in *Scrinium Erasmianum*, t. II, p. 379-436.

²⁰ R. Crahay, *Les censeurs louvanistes d'Érasme*, in *Scrinium Erasmianum*, t. I, p. 221-249.

²¹ O. Hendriks, *Erasmus en Leuven*, Brugge, 1946, p. 59, 60, 65, 66-67, 79-81, 85, 101, 106-107, 110, 123, 126. - Dorpius betoonde zich zeer wispelturig in zijn houding tegenover Erasmus.

Jean Briart die aan het *Encomium Matrimonii*²² verweet de maagdelijkheid niet langer te waarderen als een levensstaat die het huwelijksleven overtreft, een verwijt dat later Clichtovius op zijn beurt de humanist zou aanwrijven²³. Men slaagde erin de twist met Briart bij te leggen. Na de publicatie van een *Apologia* waarin hij zich trachtte wit te wassen, boekte Erasmus een eerste overwinning²⁴.

De uitgave van het *Novum Instrumentum*²⁵, de *Annotationes* en de inleidingen die het vergezelden, vooral de *Methodus*²⁶ en de herwerkte tekst ervan: *Ratio verae theologiae*²⁷, waren aanleiding tot een nieuw en scherper optreden van de theologen. Een eerste punt van betwisting was Erasmus' opvatting betreffende de aard van de theologie en de wijze waarop zij op grond van de talenstudie diende te worden bevorderd²⁸. Hier was Erasmus' eerste, bekwaamste, meest gezagvolle tegenstrijder de theoloog Jacobus Latomus^{28a}. Slechts zijdelings viel hij de humanist aan. Hij richtte ogenschijnlijk zijn strijdschrift tegen Peter Schade, genaamd Mosellanus, die ongeveer dezelfde stelling als Erasmus verdedigde²⁹. De controverse groeide in bitsigheid toen een eierzuchtige Engelse jonge man, Eduardus Lee, in het krijt trad³⁰ en verder toen Maarten Dorpius dan eens Erasmus bijsprong, dan weer zich bij de tegenpartij aansloot³¹. De humanist voelde zich verplicht het

²² O. Hendriks, *op. cit.*, p. 127.

²³ Zie J. Coppens, *Érasme et le Célibat*, in *Sacerdoce et Célibat (Bibl. Eph. Theol. Lov.*, t. XXVIII), Leuven, 1971, p. 443-458. - Over Clichtovius zie het belangrijke werk van J.-P. Massaut, *Josse Clichtove, l'humanisme et la réforme du clergé*, in *Bibl. Fac. Philos. Lettres Univ. Liège*, t. CLXXXIII, 2 vol., Parijs, 1968.

²⁴ *Apologia pro declamatione de laude matrimonii*, Bazel, Froben, mei 1519. - *Opera Omnia*, 1703-1706, t. IX.

²⁵ *Novum Testamentum*, Bazel, Froben, 1516.

²⁶ *Novum Testamentum. Annotationes*, Bazel, Froben, 1516-1518. - Voor een moderne uitgave van de *Methodus*: H. Holborn-A. M. Holborn, *Desiderius Erasmus Roterodamus. Ausgewählte Werke*, 2e druk, München, 1964.

²⁷ Voor een moderne uitgave cfr H. en A. M. Holborn, *op. cit.*, *supra*, noot 26.

²⁸ Cfr J. Latomus, *De trium linguarum et studii theologici ratione dialogus*, Antwerpen, 1519. - Zie *Érasme et la Belgique*, Brussel, Bibliothèque royale, 1969, p. 50-69, in het bijzonder p. 50-52.

^{28a} Cfr J. Étienne, *Spiritualisme érasmien et théologiens lowanistes. Un changement de problématique au début du XVIIe siècle*, in *Univ. Cath. Lov. Dissert. Fac. Theol.*, ser. III, t. III, Leuven, 1956, p. 163-186.

²⁹ Cfr *supra*, noot 28. - Petrus Mosellanus, *Oratio de variarum linguarum cognitione paranda*, Leipzig, 1518.

³⁰ Edward Lee, *Annotationes Edouardi Leei in Annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi*, Bazel, Froben, 1520. - Zie J. Machiels, *Erasmus-drukken uit de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1969, p. 70.

³¹ De weifelende houding van Dorpius werd breedvoerig uiteengezet door O. Hendriks, *op. cit.*, p. 59, 60, 65, 66, 80, 85, 106, 107, 122, 123, 126.

Collegium Trilingue te helpen stichten buiten de schoot van de Universiteit³² en hij werd er toe gedreven twee apologieën te schrijven waarin hij zijn standpunt tegen Latomus en Lee verdedigde³³.

Gewichtiger waren achteraf de bezwaren die tegen de *Annotationes* werden geopperd. Wij treffen ze wellicht voor de eerste maal aan in de *Destructio Cabalae*, door de Keulse dominikanen in 1519 gepubliceerd³⁴. Aan Erasmus werd verweten te tornen aan de onverbreekbaarheid van het christelijk huwelijk³⁵. Te Leuven werd door Briart ook op een ander leerstellig punt de aandacht gevestigd, namelijk op het feit dat Erasmus de instelling van de oorbiecht door Christus in twijfel trok³⁶. Voorlopig evenwel kwam men opnieuw tot een bestand³⁷. Anderzijds kan het verwonderen dat de Leuvense theologen niet ingegaan zijn op de verwijten die Lefèvre d'Étaples tot Erasmus richtte, vooral toen hij hem beschuldigde het geloof in de godheid van Christus te betwisten of althans te minimaliseren³⁸.

De heftigste strijd brak echter los na Hochstratens komst naar Leuven. Alles wijst erop dat deze naar de Brabantse universiteit kwam om er de veroordeling van Erasmus, samen met die van Luther, te bewerken³⁹. Hij slaagde niet in zijn opzet tegen de humanist en Erasmus boekte opnieuw een overwinning. Doch van dit ogenblik af was Erasmus' naam voor goed gekoppeld aan die van de monnik uit Wittenberg en zouden de karmeliet Egmondanus en de dominikaan Dierckx niet ophouden, zelfs vanop de kansel, Erasmus als een voorloper en een heimelijke handlanger van de Duitse hervormer voor te stellen. Allerlei feiten droegen hier toe bij: vooreerst de valse beschuldiging⁴⁰ die hield staan dat de

³² Cfr *supra*, noot 6, de geschiedenis van het *Collegium Trilingue* door H. de Vocht. Nog op 7 september 1530 drong Erasmus bij Érard de la Marek aan om steun voor de stichting: *Epist.* 2382, in *Op. Epist.*, t. IX, p. 45-46.

³³ *Apologia Erasmi Roterodami, nihil habens, nihil nasi, neque dentis, neque stomachi, neque unguinum, qua respondet duabus invectivis Eduardi Lei, nihil addo qualibus, ipse iudicato lector*, Antwerpen, 1520 (cfr J. Machiels, *op. cit.*, p. 62-63). - *Apologia refellens suspicio(n)es quorundam dicitantium dialogu(m) D. Jacobi Latomi de tri(bus) linguis et ratione studii theologi co(n)scriptum fuisse adversus ipsum*, Antwerpen, 1519. Zie *Érasme et la Belgique*, p. 57.

³⁴ A. Renaudet, *Érasme. Sa pensée religieuse et son action. D'après sa correspondance (1518-1521)*, in *Bibliothèque de la Revue Historique*, Parijs, 1926, p. 61.

³⁵ A. Renaudet, *Érasme*, p. 61.

³⁶ K. Blockx, *Een conflict tussen Erasmus en de Leuvense Theologen in 1519*, in *Commemoration Nationale d'Érasme. Actes. Nationale Erasmus-Herdenking. Handelingen*, Brussel, 1970, p. 27.

³⁷ K. Blockx, *art. cit.*, p. 28.

³⁸ A. Renaudet, *Érasme*, p. 37. Cfr *Opus Epist.*, 659, t. III, p. 81-82; 724, t. III, p. 152; 731, t. III, p. 159; 734, t. III, p. 163-164.

³⁹ A. Renaudet, *Érasme*, p. 65-66.

⁴⁰ *Op. Epist.*, 980,5, t. III, p. 605; -1167, 105-107, t. IV, p. 403; -1225, 106-109, t. IV, p. 557.

humanist zijn medewerking had verleend tot de uitgave van een bundel Lutherse schriften te Bazel gedrukt in 1518⁴¹ en te Leuven, waarschijnlijk einde 1518 of begin 1519 aangekomen⁴²; vervolgens het feit dat Erasmus zowel bij Frederik de Wijze⁴³ als bij de prins-bisschop Albrecht van Brandenburg⁴⁴ was tussenbeide gekomen om Luther te beschermen; verder nog de zekerheid dat Erasmus zijn sympathie voor Luther niet ontkende en dat hij ervoor ijverde een veroordeling te voorkomen, of de getroffen veroordeling ongedaan te maken en tussen de twee partijen een verzoening te bewerken⁴⁵; ten slotte de overtuiging van velen dat de humanist in blijvend vriendschappelijk contact bleef met velen die uitgesproken Luthersgezinden waren of reeds tot de *factio Lutherana* waren overgegaan⁴⁶. Voeg er aan toe dat de reputatie van Luthersgezindheid niet alleen door Erasmus' vijanden werd verspreid. Hij werd in dit opzicht ook door velen van zijn bewonderaars overvloedig gediend. Vooral bekend is Dürers uitroep toen hij meende dat Luther overleden was. Hij verzocht Erasmus als Luthers opvolger op te treden en diens levenstaak voort te zetten⁴⁷.

Vermelden wij nog dat het voor velen niet langer twijfelachtig was dat Erasmus zijn inspiratie, zo niet zijn pen, had geleend om twee pamfletten op te stellen waarvan het ene: *Acta Academiae Lovaniensis contra Lutherum*, Luthers veroordeling door de Leuvense faculteit betwistte⁴⁸, terwijl het andere: *Consilium cuiusdam ex animo cupientis esse consultum et Romani Pontificis dignitati et christianae religionis tranquillitati* een compromis voorstelde om met Wittenberg een vredespakt te sluiten⁴⁹.

Daar kwam ten slotte bij dat Erasmus, hoe hij zich ook verdedigde, noch zijn lust voor satire noch zijn fundamentele hervormings-

⁴¹ K. Blockx (*op. cit.*, p. 9) tracht deze bundel te preciseren. Cfr *supra*, noot 6.

⁴² K. Blockx, *op. cit.*, p. 1-5.

⁴³ A. Renaudet, *Érasme*, p. 52.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 71-73.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 92-93: *Consilium cuiusdam ex animo cupientis esse consultum et Romani Pontificis dignitati et christianae religionis tranquillitati*.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 100-103; betreffende het ontstaan van de *Axiomata in cause Martini Lutheri*.

⁴⁷ H. Plard, *Érasme dans le journal de voyage aux Pays-Bas d'Albrecht Dürer (17 mai 1521)*, in *Colloquium Erasmianum. Actes du Colloque international réuni à Mons du 26 au 29 octobre 1967 à l'occasion du cinquantième centenaire de la naissance d'Érasme*, Mons, 1968, p. 255-273, 268-269, 273.

⁴⁸ A. Renaudet, *Érasme*, p. 108, 112. - Cfr R. Crahay, *Les censeurs loutvanistes d'Érasme*, in *Scrinium Erasmianum*, t. I, Leiden, 1919, p. 226-227.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 92-93, 110, 117, 118. - Men was ook geneigd Erasmus te betrekken bij het ontstaan van *Eubulus*, een werk van Crotus Rubianus, en van de *Lamentationes Petri*: A. Renaudet, *Érasme*, p. 120.

plannen prijs gaf. Dat hij voortging zich te verkneukelen aan geestig spotten blijkt uit de gestadige groei van de *Colloquia* waarvan in 1522, dus na Erasmus' heengaan uit Leuven, een vermeerderde druk verscheen, die aanstonds door Baechem werd aangevallen⁵⁰. Dat hij verder zijn ideaal van een volmaakt christelijk leven enkel en alleen gesteund op het *votum baptismi*, kortom een ideaal van christelijke volmaaktheid dat het kloosterleven overbodig maakte, steeds verder uitbouwde, blijkt zowel uit de Brief aan Volz die in 1518 het *Enchiridion* inleidde⁵¹ als uit het twaalfde hoofdstuk van de *Epistola de contemptu mundi*, dat voor het eerst werd gedrukt en dus op de literaire markt werd gelanceerd in de Leuvense en Keulse uitgaven van 1521–23⁵². Dat hij ook niet ophield de Kerk als instituut, dit is in haar voorschriften en haar instellingen, aan te tasten, vloeit voort uit de bekende *Epistola de interdicto esu carniuum* die in 1522 het licht zag en tien jaar later door haar auteur werd gecommentarieerd zonder herroeping van haar meest contesterende uitspraken⁵³. Vergeten wij ten slotte niet de bekentenis die de humanist zelf op 31 augustus 1523 tegenover Zwingli aflegde: „Nam videor mihi fere omnia docuisse que docet Lutherus, nisi quod non tam atrociter; quodque abstinui a quibusdam enigmatis et paradoxis”⁵⁴. Het kan dus de historicus niet verwonderen dat bepaalde personen en milieus niet aarzelden tegen Erasmus als tegen een voorloper of een sluikse bondgenoot van Luther, handlanger van een „vijfde kolonne” binnen de Kerk, uit te varen. Of ook Latomus in de schriften die na zijn dood door zijn neef werden gedrukt⁵⁵, daartoe is overgegaan, hebben wij niet onderzocht⁵⁶. Het is trouwens zeker dat het verwijt vooral ontstond in de religieuze middens. Het wordt geuit door de karmeliet

⁵⁰ F. Bierlaire, *Le „Libellus Colloquiorum” de mars 1522 et Nicolas Baechem dit Egmondanus*, in *Scrinium Erasmianum*, t. I, Leiden, 1919, p. 58–59.

⁵¹ Zie thans de Franse vertaling van A. J. Festugière, *Érasme. Enchiridion Militis christiani: Introduction et traduction*, in *Bibliothèque des textes philosophiques*, Parijs, 1971, p. 89–216.

⁵² A. Hyma, *The Youth of Erasmus*, second edition enlarged, New York, 1968, p. 368, 386.

⁵³ De tekst van dit commentaar werd opnieuw uitgegeven in *Scrinium Erasmianum*, t. II, Leiden, 1969, p. 599–620: *In Epistolam Des. Erasmi Roterodami de delectu ciborum ad Christophorum episcopum Basiliensem, scholia eiusdem defensoria*.

⁵⁴ *Op. Epist.*, 1384, 89–91, t. V, p. 330.

⁵⁵ *Érasme et la Belgique*, Brussel, Bibliothèque Royale, 1969, p. 60–61, nr. 58.

⁵⁶ Het posthume werk werd opgedragen aan Ruard Tapper: *Érasme et la Belgique*, p. 61. – Voor een analyse van dit werk verwijst R. Crahay, *Érasme et la Belgique*, p. 60, naar E. Gossart, *Un livre d'Érasme réproposé par l'Université de Louvain 1558*, in *Acad. Royale Belg. Classe des Lettres*, 1902, p. 427–445.

Egmondanus en de dominikaan Dierckx⁵⁷. Het werd wellicht mondgemeen onder de kloosterlingen-oppoanten van Erasmus en deze ontbraken zelfs niet bij de Leuvense Martinisten⁵⁸. En wij weten thans, dank zij de *Acta Capituli primi provincialis Provinciae Germaniae inferioris novae* door G. Chantraine geciteerd en bestudeerd, dat inderdaad de dominikanen in 1531, 1536 en 1538, officieel stelling namen tegenover Erasmus⁵⁹. Geen wonder derhalve dat in 1530 de Leuvense predikheer Eustachius van Zichem er toe besloot op zijn beurt Erasmus tegen te spreken, weliswaar op een toon die zich van het schotschrift van Godefridus Rusius Taxander wou distanciëren⁶⁰.

De persoonlijkheid en het werk van Eustachius van Zichem hebben de aandacht van de geschiedschrijvers weinig weerhouden. Dat zijn naam opnieuw opdook in de literatuur over de Hervorming hebben wij te danken aan F. Pijper, die in 1905 twee van Eustachius' werken opnieuw uitgaf en het derde ontleedde: F. Pijper, *Bibl. Ref. Neerl.*, t. III, 1905, blz. 199-373.

Sindsdien hebben te Leuven H. De Jongh, H. De Vocht, K. Blockx nieuw licht geworpen op de Zichemse dominikaan⁶¹. Bovendien hielp het napluizen van de *Acta Capitulum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Praedicatorum ab anno 1515 usque ad annum 1559* het Leuvense dominikaans milieu beter begrijpen⁶². Voortgaande op al deze bijdragen verdedigde in 1966 Georges Chantraine een proefschrift dat uitdrukkelijk de betekenis van Eustachius van Zichem en die van zijn ordegenoot Jean Watier onderzocht⁶³.

Over de externe levensloop van de Zichemse dominikaan brachten de nieuwe gegevens weinig aanvulling. Daarentegen kunnen wij

⁵⁷ Zie *supra*, noot 12.

⁵⁸ Cfr W. Lourdaux, *Moderne Devotie en christelijke humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw*, in *Univ. Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie*, 5e reeks, t. I, Leuven, 1967, p. 190, 191, 201. Hij verwijst naar de „martinisten” J. Faets, R. Hyems en N. Van Winghe.

⁵⁹ Voor G. Chantraine cfr *supra*, noot 6.

⁶⁰ Zie Godefridus Ruysius Taxander, *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de Confessione edidit . . .* Antwerpen, 1525. — Zie *Tentoonstelling Erasmus en Leuven*, nrs 282-283, p. 304-305. Cfr *infra*, noot 74.

⁶¹ Zie de geciteerde auteurs *supra*, noot 6.

⁶² Zie eveneens *Acta Capituli primi provincialis provinciae Germaniae Inferioris novae, Gandavi celebrati anno Domini 1515 sub Reverendo P.fr. Jacobo de Stella, vicario, etc.*, in *Paris Archives nationales. Ms. LL 1530: Frères Prêcheurs. Chapitres généraux (1465-1680)*, ff. 311-502v, en *Cartae visitationum aliquot provincialium in conventu Insulensi (1516-1547)*, *ibid.*, ff. 505-517v, teksten aangehaald door G. Chantraine, *diss. cit.* (*supra*, noot 6), p. XXV.

⁶³ Cfr *supra*, noot 6.

thans beter zijn theologische werkwijze begrijpen en zelfs enigszins zijn invloed nagaan.

Geboren circa 1480 te Zichem, een gemeente tussen Leuven en Diest, studeerde Eustachius aan de Brabantse Alma Mater, waar hij op 13 augustus 1499 werd ingeschreven. Hij verbleef er in de pedagogie *De Lelie*, waar later ook Erasmus zijn intrek nam ⁶⁴ en in 1500 promoveerde hij als vijfde in de *Artes* ⁶⁵. Wanneer hij bij de Predikheren binnentrad staat niet met zekerheid vast. Alleszins was hij kloosterling toen hij op 1 september 1517 tot doctor in de theologie werd bevorderd ⁶⁶. Kort daarop, op 30 september, werd hij opgenomen in het „strict college” van de universitaire fakulteit der godgeleerdheid. Hij werd er de collega van enkele weinig bekenden als Antonius Crabbe, Jan Lengherant, Willem de Vianen, maar ook van Nicolaas Baechem, alias Egmondanus, Godscalc Rosemondts, Martinus Dorpius, Jan Briart, Jan Nijs, alias Driedo, die allen meer op het voorplan traden ⁶⁷. Hij behield zijn professoraat waarschijnlijk tot 1533–1534 en fungeerde herhaaldelijk als dekaan, nl. in 1525, 1530, 1532. Hij stierf op 6 april 1538, twee jaar na Erasmus’ overlijden (12 juli 1536).

Toen Eustachius zich aanmeldde bij de Leuvense dominikanen onderging het klooster de invloed van hun Keulse confraters. Hij werd er gevormd onder leiding van de Keulenaar Bernard van Luxemburg († 6 oktober 1535) ⁶⁸. Dat ook Parijs te Leuven invloed uitoefende, is niet uitgesloten, vooral indien men bedenkt dat één van Erasmus’ hevigste tegenstanders, de dominikaan Vincent Dierckx, in 1514 in het Parijse klooster St.-Jacques de *Sententiae* had onderwezen ⁶⁹ en aldaar een werk van Petrus de Palude gedeeltelijk had gepubliceerd ⁷⁰.

Niettegenstaande de strijd door Dierckx tegen Erasmus aangebonden, blijkt de meerderheid van de dominikaanse kloosterlingen, of althans de overheid in den beginne een gematigde houding te hebben verkozen ⁷¹. Ook Eustachius behoorde tot de groep van hen die voorlopig niet tot een openbare aanval overgingen. Wel

⁶⁴ Cfr E. Reusens, *art. cit.*, *supra*, noot 6. – Cfr P. S. Allen, *Op. Epist.*, t. VIII, p. 493, noot 16.

⁶⁵ G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 192.

⁶⁶ H. de Jongh, *op. cit.*, p. 167.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 152–153, 162–165, 165–167, 149–151, 156–159.

⁶⁸ G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 182–191: *Aperçu de la production théologique des dominicains*. – *ibid.*, p. 193–195: de rol van Bernardus van Luxemburg.

⁶⁹ G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 99.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 183: *Praeclarissimi Doctoris domini Petri de Palude Ordinis praedicatorum patriarche Ierosolymitam tertium scriptum super tertium sententiarum*, Parijs, 1517. – *Petri de Palude commentarium in 4um librum sententiarum*, Parijs, 1518. Samen met P. Fabri.

⁷¹ Vergelijk de houding van de dominikaan Johannes Faber, die eveneens naar verzoening streefde: cfr A. Renaudet, *Érasme*, p. 90, 95, 99, 101, 118.

nam hij actief deel aan de veroordeling van Maarten Luther waartoe de Leuvense fakulteit besloot op 7 november 1519. Men vermoedt zelfs dat hij de *Errores Excerpti*, het document dat aan deze veroordeling voorafging, aan de Keulse dominikanen overhandigde en bovendien dat hij een belangrijk aandeel had in het tot stand brengen van de definitieve tekst waarin de Leuvense theologen op hun beurt de Lutherse stellingen afwezen⁷². Naarmate Erasmus aan invloed won en anderzijds te Leuven dit succes meer en meer heftig werd bekampt, blijken de dominikanen en onder meer Eustachius, zich eveneens grondig van de humanist te hebben verwijderd. Doch Leuven werd nog altijd vanuit Rome tot behoedzaamheid aangespoord. Een brief van Albertus Pighius, gedateerd 12 juli 1525, wijst erop dat de pauselijke milieus vrede tussen Leuven en Erasmus verlangden⁷³. Toen in hetzelfde jaar een dominikaans schotschrift tegen Erasmus werd gedrukt en verspreid, heeft ogenschijnlijk de overheid dit initiatief niet goedgekeurd⁷⁴. De Faculteit hield zich eveneens afzijdig. Eerst in 1531 nam het kapitel van de dominikaanse *Provincia Germaniae Inferioris nova* een beslissing tegenover Erasmus: *Inhibemus omnibus patribus et fratribus nostrae provinciae ne habeant aut legant quoscumque libros Erasmi, magistris nostris et inquisitoribus dumtaxat exceptis. Quod si iuventutem ornata dictio delectat, legat Tullium, Quintilianum, aut e nostris divum Hieronymum, Lactantium, Cyprianum, Augustinum et reliquos. Nolumus etiam, quod recipiantur Lovanii quicumque studentes, qui relictis studiis consuetis intendunt solum studiis ut vocant humanitatis aut bonis litteris . . .*⁷⁵. In 1538 werd dit voorschrift met het oog op het dominikaans studium te Leuven her-

⁷² Hierover handelt uitvoerig G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 204–240. Hij besluit dat Eustachius' invloed op de tekst van de Leuvense veroordeling groot was, doordat de catalogus van dwalingen (bij Chantraine S) door Eustachius weerhouden in zijn *Errorum Martini Lutheri brevis confutatio* (Antwerpen, 1521), grotendeels de keuze van de Leuvense fakulteit bepaalde en onder meer ertoe bijdroeg rekening te houden met het *Sermo de Poenitentia*.

Wellicht kunnen wij met K. Blockx (*op. cit.*, p. 69) de dominikaan die de Keulse confraters alerteerde en ondervroeg met Eustachius identificeren.

⁷³ P. S. Allen-H. M. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Oxford, 1926, t. VI, p. 127–129, brief 1589.

⁷⁴ Zie *Op. Epist.*, 2522, 109–114, t. IX, p. 320. Het gaat over Godefridus Rusius Taxander, *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de Confessione edidit . . . Libellus quo taxatur Delectus ciboru(m), sive Liber de carniu(m) esu a(n)te bienniu(m) per Erasmus Roterodamum enixus*, Antwerpen, 1525. Zie *Érasme et la Belgique*, nr. 53, p. 58 en W. Lourdaux, *op. cit.*, p. 194, noot 90. Erasmus schreef het werk gedeeltelijk toe aan Vincentius Dierckx en Cornelius Duvelandus. De belangrijkste auteur zou Godefridus Stryroede zijn: cfr U. Berlière, *Godefroid Stryroy*, in *Biogr. Nat.*, 1926–1929, t. XXIV, kol. 198, maar hierover is men het nog niet eens.

⁷⁵ Zie over de houding van de dominikanen G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 127–135.

nieuwd, omdat *conventus Lovaniensis est conventus studii theologici, et non bonarum litterarum* ⁷⁹.

Dit hernieuwde besluit wijst erop dat te Leuven, zelfs bij de dominikanen, de invloed van Erasmus was toegenomen. Wat trouwens tot uiting kwam toen Andreas (Lucius-Angelus) de Resende het Leuvense klooster en later zelfs de orde verliet als protest tegen haar optreden tegenover Erasmus en de humanistische stroming ⁷⁷.

Hoe dan ook, in 1530 meende Eustachius niet meer te kunnen zwijgen. Hij hield niet langer rekening met de wenken uit Rome noch met de vroegere meer voorzichtige officiële koers van zijn orde. Hij nam voor eigen rekening het verwijt van Lutheranisme over dat sinds 1520 door de heftigste Leuvense polemisten naar het hoofd van Erasmus werd geslingerd.

Aanleiding daartoe blijkt onder meer te zijn geweest de groeiende overtuiging van Erasmus' verderfelijke invloed op de kloosterlingen en op de aankomende jeugd. Men verlieze niet uit het oog dat in 1526 Paulus Volz, aan wien de heruitgave van het *Enchiridion* werd opgedragen, naar de Hervormden overging. Eustachius stelt vast dat hier en daar zelfs van op de preekstoel Erasmus' ideeën worden verkondigd. Aan die verspreiding schrijft hij toe dat vele religieuzen hun orde verlaten en dat de jeugd niets meer voelt voor een geestelijke roeping ⁷⁸. Erasmus heeft de mond vol over de gebreken van de monniken doch, aldus Eustachius, hij gaat voort te zwijgen over de trouweloosheid van hen die hun geloften verbreken, naar de wereld terugkeren en een huwelijk aangaan!

Wenden wij ons thans tot Erasmus' correspondentie om na te gaan wat wij aldaar over de Leuvense dominikaan vernemen. Of Eustachius voor de eerste maal in brief 2264 opduikt, is enigszins twijfelachtig. Allen dateert dit schrijven in januari 1530 en hij vermoedt dat de bestemming een Leuvense theoloog moet zijn, precies Eustachius van Zichem, dien Quirinus Talesius, Erasmus' boodschapper, op zijn terugreis zou hebben ontmoet ⁷⁹. Indien Eustachius wordt bedoeld, dan wordt hij ons afgeschilderd als een

⁷⁶ Zie G. Chantraine, *diss. cit.*, p. 127 met verwijzing naar *Acta Capituli primi provinciae Germaniae Inferioris novae Gandavi celebrati anno Domini 1515* etc., Paris, Archives Nationales, Ms. LL 1530: *Frères Prêcheurs chapîtres généraux 1465-1680*, fol. 388. — *Acta*, fol. 422v. — In 1536 (fol. 415) werd het voorschrift bepaaldelijk voor Leuven hernieuwd. Cfr Allen, 2570, 41-46, in *Op. Epist.*, t. IX, p. 384, Oxford, 1938.

⁷⁷ Zie betreffende een later optreden van Resende M. Bataillon, *Humanisme chrétien et littérature, Vivès moqué par Resende*, in *Scrinium Erasmianum*, t. I, Leiden, 1969, p. 151-164.

⁷⁸ G. Chantraine (*diss. cit.*, p. 31-41) heeft onderzocht in welke mate bij de dominikanen de roepingen afnamen en de uittredingen vermeerderden. Hij besluit dat de toestand niet overal en altijd dezelfde is geweest.

⁷⁹ *Epist.*, 2264, in Allen, *op. Epist.*, t. VIII, p. 346-347, Oxford, 1934.

wel opgevoed en rechtgeaard personage, ten zeerste verschillend van de Parijse Bedda: *virum esse civilem et aequum, ac Beddae dissimillimum*⁸⁰. Erasmus verklaart zich bereid met zijn correspondent contact op te nemen om al wat ketters zou blijken uit zijn schriften te verwijderen.

In een brief van de karthuizer Johannes van Heemstede, gedateerd uit Leuven 14 juli 1530, wordt Eustachius voor het eerst uitdrukkelijk genoemd. Op de promotie van Petrus Curtius heeft de theoloog zich geoorloofd, overeenkomstig het standpunt reeds vroeger door Latomus ingenomen, de studie van de talen aan te vallen. De karthuizer spaart zijn scheldwoorden niet. Eustachius behoort tot een groep van onwetende ezels *insulsissimi asini*⁸¹ en zijn toespraak wordt bestempeld als een *ridicula incultissimaque oratio*⁸².

Of Eustachius in Erasmus' brief aan Sadoletus verzonden uit Freiburg, 7 maart 1531, wordt vernoemd, is opnieuw twijfelachtig. De meeste uitgaven lezen inderdaad *Eustachius*, doch Allen houdt als juiste lezing *Eccius* aan⁸³. In dit geval verwijst de tekst naar de bekende theoloog Johan Eck die inderdaad tegen Erasmus is opgetreden⁸⁴. Ten voordeel van Allens keuze pleit dat Eustachius in Erasmus' opvatting wellicht beter thuishoort onder de *Vincentiani* die de Rotterdammer *scurre* aanvallen en die precies in de context worden vernoemd⁸⁵. De humanist neemt de gelegenheid te baat om zich van de Lutheranen duidelijk af te zonderen en aldus het verwijt van luthersgezindheid beslist af te wijzen.

Voor de eerste maal maakt Erasmus allusie op Eustachius' libellus in de brief die hij op 8 juni 1531 richtte tot de reeds genoemde Angelus Andreas Resende⁸⁶. De naam van de Leuvense dominikaan wordt niet vermeld, maar men kan moeilijk aarzelen betreffende de identiteit van de auteur door Erasmus bedoeld. Rond 1530–1531 kwam geen strijdschrift op de markt tenzij precies Eustachius' *Apologia pro pietate*. Erasmus doet voor Heemstede in het schelden niet onder. De auteur van het opusculum schreef *non minus indocto quam infante*, niet min ongeleerd dan onwelsprekend en hij heeft zich zelfs voor kinderen belachelijk gemaakt⁸⁷. Hij behoort tot die monniken of dwazen: *regnum*

⁸⁰ *Epist.* 2264, l. 12–13.

⁸¹ *Epist.* 2353, l. 22, in Allen, *Op. Epist.*, t. VIII, p. 493.

⁸² *Epist.* 2353, l. 18, *ibid.*, p. 493.

⁸³ *Epist.* 2443, l. 100, *ibid.*, t. IX, p. 160, Oxford, 1938.

⁸⁴ W. Lourdaux, *op. cit.*, p. 199: in november 1531 waarschuwde Martinus Lips Erasmus tegen het te groot vertrouwen dat hij in Eck stelt.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 100–101, in Allen, t. IX, p. 160.

⁸⁶ *Epist.* 2500, in Allen, t. IX, p. 275–277. Zie l. 21–24, *ibid.*, p. 277.

⁸⁷ L. 21–22, *ibid.*, p. 277.

monachorum aut stultorum, waarvan helaas! wellicht het rijk zal aanbreken⁸⁸. Dat de bestemming van de brief te identificeren is met Resendus die Leuven en de Leuvense dominikanen verliet, wordt niet betwijfeld. Resende's heengaan was waarschijnlijk voor Eustachius een reden te meer om vast te stellen dat de humanist jonge monniken aanspoorde om zo niet het klooster dan toch de theologische studiën vaarwel te zeggen⁸⁹.

Na het schrijven aan Resende bezitten wij nog een uitvoerige uitspraak van Erasmus in de brief die hij op 20 augustus 1531 richtte tot Julius Pflug⁹⁰. Hij heeft besloten, zo lezen wij, het strijdschrift van de Leuvense predikheer niet te beantwoorden⁹¹. In het formuleren van scheldwoorden overtreft de humanist zijn vroegere gezegden. De auteur van het opusculum is *φιλαυτότατος*⁹². Hij schrijft op dwaze en leugenachtige manier⁹³. Zijn klaagliederen lopen over van ijdelheid (*fatuas*). Ze zijn zouteloos en belachelijk⁹⁴. De auteur behoort tot een groep van *crassa capita*, dwaze koppen, snullen, die de Leuvense dominikanen, de *Cherubici*, voor theologen houden⁹⁵. Wanneer Erasmus kalmer wordt en zakelijker oordeelt, somt hij nog volgende verwijten op. Eustachius beweert klakkeloos dat Erasmus allerlei uiterlijke cultuele praktijken veroordeelt⁹⁶, alle vormen van mannelijk of vrouwelijk religieus leven afwijst⁹⁷ en in irreligiositeit zelfs Luther overtreft⁹⁸. Naar Eustachius' opvatting klinkt geen raadgeving van Erasmus goddelozer dan zijn uitnodiging om niet voor dertigjarige leeftijd zich door een gelofte tot de kloosterstaat te verbinden⁹⁹. Verder werden alle humanisten als kettters afgeschreven¹⁰⁰.

Na de brief aan Pflug zwijgt Erasmus over Eustachius' libellus. Wel vernemen wij nog hierover een en ander in een brief van de Leuvense Martinist Lipsius (november 1531)¹⁰¹ en in een schrijven van Jacobus Jaspas gedateerd op 19 november 1531¹⁰².

⁸⁸ L. 30–31, *ibid.*, p. 277.

⁸⁹ L. 31, *ibid.*, p. 277: „Tu te musis tuis oblecta.”

⁹⁰ *Epist.* 2522, in Allen, t. IX, p. 318–323.

⁹¹ *Ibid.*, l. 81–82, in Allen, t. IX, p. 320.

⁹² *Ibid.*, l. 88, 114, in Allen, t. IX, p. 320.

⁹³ *Ibid.*, l. 99–100, *ibid.*, p. 320.

⁹⁴ *Ibid.*, l. 90–91, *ibid.*, p. 320.

⁹⁵ *Ibid.*, l. 108–109, *ibid.*, p. 320.

⁹⁶ *Ibid.*, l. 95–96, p. 320.

⁹⁷ *Ibid.*, l. 96–98, p. 320.

⁹⁸ *Ibid.*, l. 99–100, p. 320.

⁹⁹ *Ibid.*, l. 100–103, p. 320. – Allen (*ibid.*, p. 320, noot) contesteert dat er van deze bepaling sprake is in het *Enchiridion*. Hij verwijst naar *Ep.* 447, 639–46. Erasmus' raadgeving komt voor in de brief aan Volz.

¹⁰⁰ *Ibid.*, l. 93–94, p. 320.

¹⁰¹ *Epist.* 2566, l. 186–189, in Allen, t. IX, p. 375.

¹⁰² *Epist.* 2570, in Allen, t. IX, p. 382–386.

De eerste vertelt dat de publikatie van de *Apologia pro pietate* aan de reputatie van Eustachius bij de Leuvense theologen kwaad heeft berokkend en dat, naar hun oordeel, slechts het voorwoord van het opusculum blijkt geeft van eruditie¹⁰³. De tweede vermeldt, evenwel niet geheel nauwkeurig, Erasmus' veroordeling door de Leuvense dominikanen¹⁰⁴ en het heengaan van „Angelus Recendus Lucitanus” ten gevolge van de door zijn orde getroffen maatregel¹⁰⁵. Verder klaagt Jaspas over de bisschoppen die geld te over hebben voor het drukken van werken van Eustachius of van de minderbroeder Titelmans, precies omdat beiden Erasmus tegenspreken, maar die geen duit schenken voor het opus van de humanist¹⁰⁶. Tussendoor wordt Eustachius als een *indoctissimus monachus* uitgescholden¹⁰⁷.

Hiermede eindigen de inlichtingen die Erasmus' correspondentie ons verschaft. Eustachius heeft een radicale metamorfose ondergaan. Van een *vir civilis et aequus*, *Beddae dissimillimus*, is hij gaandeweg geworden een *insulsissimus asinus* (van Heemstede), een *indoctus*, *infans*, *stultus* (Erasmus), een *φιλιππότητας*, een *fatuus*, *insulsus*, *ridiculus* (Erasmus), een *caput crassum* (Erasmus), een *indoctissimus monachus* (Jaspas).

Wij hoorden reeds de humanist verklaren dat hij nooit zou antwoorden. Hij heeft woord gehouden. Een eventueel verweerschrift had Erasmus tot een *apologia* van het kloosterleven moeten leiden. Daartoe kon hij zich niet lenen, vooral niet na de heruitgave van het *Enchiridion* in 1518, ingeleid door de brief aan Paul Volz en de publicatie van het twaalfde hoofdstuk van *De Contemptu Mundi* dat Erasmus wellicht eerst in 1521 heeft samengesteld¹⁰⁸. Hij kon niet tot een radicale *retractatio* overgaan zonder zichzelf tegen te spreken en zich bloot te geven aan de kritiek of de spot van allen die hem meer en meer, sinds zijn openlijke breuk met Luther, de rug hadden toegekeerd.

Laten wij thans overgaan tot de ontleding van Eustachius' strijdschrift. Zoals de titel aangeeft, gaat het om een weerlegging

¹⁰³ *Epist.* 2566, l. 188, in Allen, t. IX, p. 375.

¹⁰⁴ *Epist.* 2570, l. 40–42. Wat hier wordt meegedeeld betreffende het leesverbod blijkt thans uit de dominikaanse *Acta* gedeeltelijk onjuist.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 43–45, in Allen, t. IX, p. 384. – De portugeese dominikaan verliet het Leuvense klooster, keerde naar Portugal terug, verkreeg een pauselijke toelating om buiten 't klooster te residieren en werd kanunnik te Evora: zie *Opus Epist.*, t. IX, p. 275–276.

¹⁰⁶ *Epist.* 2570, l. 94–96, in Allen, t. IX, p. 385.

¹⁰⁷ *Ibid.*, l. 95, t. IX, p. 385.

¹⁰⁸ Zie A. Hyma, *The Youth of Erasmus*, second edition enlarged, New York, 1968, p. 368, 377. – R. Post, *Methoden bij het beschrijven van de ideeën van vroegere theologen*, in *Op Ponciaens Outaer. Kerkhistorische opstellen aangeboden aan P. Polman*, Utrecht, 1968, p. 29–37.

van de stellingen door Erasmus uiteengezet en verdedigd in *Canon quintus* van het *Enchiridion Militis Christiani*¹⁰⁹.

In 1531 had het *Enchiridion* een lange geschiedenis doorgemaakt. Over de preciese aanleiding van zijn ontstaan tast men nog in het duister. Het gaat blijkbaar om een gelegenheidsschrift. Of het werd ingegeven door het verlangen om te beantwoorden aan een wens van Anna de Veere is ten zeerste twijfelachtig. Meer vertrouwen verdient Erasmus' gezegde toen hij verklaarde de invloed van de franciscaan Vitrier te hebben ondergaan¹¹⁰. Hoe dan ook, op 15 februari 1503 kwam het boekje van de persen van Dirk Martens gedurende Erasmus' eerste verblijf te Leuven. Uit de inleidende paragrafen blijkt dat in *Canon Quintus* de humanist van een viervoudig standpunt vertrekt; vooreerst een platoniserende anthropologie waarbij het geestelijk bestanddeel van de mens als levensnorm fungeert; vervolgens de paulinische lering betreffende het overwicht en de overheersing van de „geest” op het „vlees” bij elke christen die er naar streeft zijn zieleleven ten volle te ontplooiën; verder een beroep op de vrijheid die de „geest”, de „genade”, aan alle christenen verzekert; ten slotte de alles overtreffende waarde van het doopsel en van de gelofte erin besloten die elk bijkomend votum overbodig maakt.

Een lezer die aan het platonisme geen hekel heeft en anderzijds feeling bezit voor wat men het geestelijk, inwendig leven heet, kan bezwaarlijk weerstand bieden aan de bekoring die uitgaat van het *Enchiridion*. Dit gebeurde van het begin af aan en het zet zich voort tot in onze dagen. Professor Augustijn is er niet ongevoelig aan¹¹¹ en katholieke leken van vandaag, als Pierre Mesnard of Léon Halkin¹¹², ja geleerde dominikanen als A. J. Festugière,

¹⁰⁹ Voor een kritische uitgave van het *Enchiridion* zie H. en A. M. Holborn, *supra*, noot 26. – Voor een moderne vertaling: H. Schiel, *Erasmus von Rotterdam. Handbüchlein des christlichen Streiters. Das Enchiridion übertragen und eingeleitet*, Olten-Freiburg, 1952 en vooral A. J. Festugière, *Érasme. Enchiridion Militis Christiani. Introduction et commentaire*, in *Bibliothèque des textes philosophiques*, Parijs, 1971. – In *Actes Congrès Érasme* (Amsterdam, 1971, p. 99–115) wijdde J.-Cl. Margolin een uitvoerig commentaar aan een passage van *Canon Quintus* (Holborn, p. 69, l. 3–25): *Interprétation d'un passage de l'Enchiridion Militis Christiani. Canon quintus*.

¹¹⁰ Cfr A. F. Festugière, *op. cit.*, 10–20, 30–34. – A. Godin, *Spiritualité franciscaine en Flandre au XVIIe siècle: l'homélie de Jean Vitrier*, in *Travaux d'humanisme et Renaissance*, t. CXVI, Genève, 1971. – A. Godin, *Jean Vitrier et le „Cénacle de Saint Omer”*, in *Colloquia Erasmiiana Turonensia*, t. II, in *De Pétrarque à Descartes*, t. XXIV, Parijs, 1972, p. 781–805.

¹¹¹ C. Augustijn, *Erasmus. Vernieuwer van kerk en theologie*, in *Theologische Monografieën*, Baarn, 1967, p. 94–107.

¹¹² P. Mesnard, *Érasme ou le christianisme critique Présentation, choix de textes, bibliographie*, in *Philosophie de tous les temps*, Parijs, 1969. – L. Halkin, *Érasme et l'humanisme chrétien*, in *Classiques du XXe siècle*, Parijs, 1969.

maakten geen geheim van hun bewondering, zelfs niet hun aanhang voor het piëtistisch ideaal dat Erasmus concipieerde voor zijn leke tijdgenoten ¹¹³.

Pierre Mesnard wees terecht op het buitengewoon succes dat het boekje beleefde ¹¹⁴. Het werd door vele orthodoxen geprezen en, om Mesnard te citeren, in Spanje door sommigen haast gecanoniseerd ¹¹⁵. Doch het werd aldaar ook het vertrekpunt van een illuministische beweging. In Frankrijk waar het verspreid werd in een onnauwkeurige vertaling die ten onrechte werd toegeschreven aan Berquin ¹¹⁶, kwam het aan de hervormingsgezinde beweging ten goede ¹¹⁷. Eustachius zinspeelt op de verspreiding die aan het schriftje ook in 't Nederlands te beurt viel ¹¹⁸, verspreiding die hij als verderfelijk brandmerkt. Had hij kennis gekregen van de brief die Luther op 28 maart 1519 tot Erasmus richtte, hij zou er voor zijn stelling een bewijs te meer hebben ontdekt ¹¹⁹. Uit de voorrede tot Paul Volz besloot inderdaad de Reformator dat de Rotterdammer met hem akkoord ging: *ex praefatione Enchiridii recentissima non modo tibi visa esse sed et accepta mea fabulamenta* ¹²⁰.

Terecht rekent Mesnard de vijfde canon tot de bestanddelen van het *Enchiridion* die ons de essentiële visie ervan meedelen. Eustachius mocht zich op de inhoud van deze canon beroepen om Erasmus' lering te ontlede en te beoordelen. De tekst vangt aan met allerlei beschouwingen die de transcendentie, de primauteit van het „onzichtbare” als levensnorma in het licht stellen. Na dit betoog dat bijna op academisch niveau wordt gevoerd, ontwikkelt Erasmus een tweede antithese, vooral ontleend aan Sint Paulus, namelijk die van „vlees” en „geest”. Eenmaal die tegenstelling uiteengezet en verdedigd oordeelt de humanist dat zij geldt op een drievoudig gebied: de verklaring van de Gewijde Schriften, het begrijpen en het gebruik van de sacramenten, onder meer van doopsel, biecht, eucharistie en ten slotte het beleven van de christelijke vroomheid. Dit laatste gebied wordt uitvoerigst behandeld. Dat Erasmus hierbij vooral het kloosterleven op het oog heeft, is zonneklaar. Gaandeweg ontplooit hij ten volle zijn bedoeling, zodat het derde en laatste deel van *Canon quintus*

¹¹³ Cfr *supra*, noot 51. ¹¹⁴ *Op. cit.*, p. 30-40.

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 31, 35. - Aangaande een eventuele invloed van het *Enchiridion* op Ignatius van Loyola zie voortaan M. Rotsaert, *Les premiers contacts de saint Ignace avec l'érasme espagnol*, in *Revue d'histoire de la spiritualité*, 1973, t. XLIX, p. 443-464.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 38-39. ¹¹⁷ *Ibid.*, p. 38-40.

¹¹⁸ Volgens J. Machiels, *Erasmusdrukken uit de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1969, p. 16, dateert de eerste Nederlandse vertaling van juli 1523, Amsterdam, Peeterssoon.

¹¹⁹ *Op. Epist.* 933, t. III, p. 516-519.

¹²⁰ *Op. Epist.* 933, 19-21, t. III, p. 518.

eindigt met de bekende uitlating die een slogan zou worden: *Monachatus non est pietas*.

De Leuvense dominikaan heeft het *Enchiridion* grondig gelezen. Hij citeert het overvloedig en de aangehaalde teksten worden, op enkele kleine en onbeduidende afwijkingen na, getrouw weergegeven. Zijn verweerschrift volgt meermaals Erasmus' tekst op de voet. Grotendeels is het evenwel volgens een ander patroon opgesteld. Na een inleiding waarin de auteur zijn werk opdraagt aan de Luikse prins-bisschop Érarde de la Marck¹²¹ en de algemene, meer dogmatische achtergrond van zijn anti-erasmiaanse houding bekend maakt¹²², onderscheiden wij vooral drie delen. Het eerste rechtvaardigt de uiterlijke, zichtbare eredienst en de handelingen, praktijken die er nauw verband mee houden; het weerlegt Erasmus' stelling nopens de primauteit van het „onzichtbare”, stelling die naar Eustachius' oordeel tot het verwerpen van de uiterlijke cultus en tot allerlei absurde gevolgtrekkingen leidt¹²³. Het tweede deel beoogt aan te tonen dat de beginselen door Erasmus in *Canon Quintus* gehuldigd logisch impliceren dat de humanist de waarde en de noodzakelijkheid van het plegen van goede werken loochent en derhalve dat hij een partijganger is van Luthers *sola-fide*-leer¹²⁴. Het derde deel dient vooral om de bezwaren te weerleggen die Erasmus, als gevolg van zijn opvatting aangaande de uiterlijke cultus en het plegen van goede werken, oppert tegen de geloften in het algemeen en in het bijzonder tegen de evangelische vota. Eustachius' uiteenzetting loopt uit op een dithyrambisch ophemelen van de religieuze levensstaat¹²⁵. In dit derde en voorlaatste deel komen dus vooral de problemen aan bod die de Leuvense dominikaan in zijn dispuut met de humanist wou behandelen.

Betreffende het eerste deel kunnen wij kort zijn. Op scholastische wijze schenkt de theoloog een uiteenzetting van wat men onder echte *pietas* moet verstaan. Op grond van een anthropologie die tegen Erasmus' platoniserende zienswijze ingaat, houdt hij staande dat de eredienst noodzakelijk tweevoudig is, uiterlijk en innerlijk, zichtbaar en onzichtbaar. Verder steunt hij erop dat elke cultuele handeling, zodra zij zich richt naar God, deugdelijk is. Wordt zij bovendien door de *charitas* ingegeven en beziel, dan vermeerdert

¹²¹ Érarde de la Marck (1472–16 februari 1538) behoorde tot een machtige adellijke familie. Hij werd op 30 december 1505 gekozen tot bisschop van Luik. Zijn promotie tot het kardinaalaat in 1520 droeg ertoe bij dat hij voor Rome tegen Luther partij koos: cfr *Op. Epist.*, t. III, p. 166–168. Zie verder L. Halkin, *Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège. Le cardinal de la Marck, prince-évêque de Liège (1505–1558)*, Paris, 1930.

¹²² *Apologia pro pietate*, p. 1–13. Wij verwijzen naar de paginatie die wij in de tekstuitgave hebben ingevoerd. Cfr *infra*, p. 55.

¹²³ *Ibid.*, p. 14–37. ¹²⁴ *Ibid.*, p. 58–53.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 53–123.

die deugdelijkheid, dan wordt zij wat Eustachius noemt *absoluta*, d.i. volstrekt, in elk opzicht volmaakt¹²⁶. Door te beweren dat hij slechts voor de *perfecti*, de volmaakten, een ideaal schetst, zo noteert onze theoloog, slaagt Erasmus er niet in zijn niets ontziende kritiek op de uiterlijke eredienst te rechtvaardigen. Ook de volmaakten zijn tot het plegen van uiterlijke eredienst verplicht.

In het tweede deel gaat Eustachius eveneens op scholastische wijze te werk. Hier komt het erop aan te bewijzen dat de goede werken in onze heiligmaking kunnen worden ingeschakeld zonder te kort te doen aan Gods initiatief en aan de primauteit van een door God vrijelijk geschonken genade. De theoloog verzoekt ons te onderscheiden tussen *iustificatio* en *salvatio*¹²⁷. Komen de goede werken niet als *meritum de condigno* in aanmerking voor de rechtvaardigmaking, zij treden niettemin werkdadig op bij het ondergaan van de *iustificatio* en zij vervullen verder een onmisbare rol met het oog op de *salvatio* of zaligmaking. *Spe salvati sumus*, zegt Eustachius, enigszins onnauwkeurig, de apostel Paulus na. Dit betekent naar de gevoelens van de Leuvense theoloog dat de goede werken tussen de *iustificatio* en de *salvatio* een onvervangbare plaats innemen.

Dit tweede deel van Eustachius' betoog wekt ongetwijfeld op zijn minst verbazing op. Eustachius streeft er naar de lering van de Rotterdammer in nauw verband te brengen met Luthers *sola-fide*-leer. Geeft evenwel de inhoud van Erasmus' *Canon quintus* aan de Leuvense dominikaan daartoe het recht? Voorzeker duiken in de tekst van de humanist vermeldingen van de *opera* op maar ogenschijnlijk wordt de *fiducia* afgewezen die men erop stelt¹²⁸. De vraag is echter welke *opera* worden bedoeld. Gaat het niet vooral, ja uitsluitend, om die bepaalde *opera pietatis* of *ceremoniae* die Erasmus als innerlijk behept met bijgeloof, met „judaïsme”, meent te moeten veroordelen? Men kan immers niet betwijfelen dat de humanist goede werken die door de *caritas* worden ingegeven en beziel, volkomen erkent en prijst.

In het derde deel behandelt ten slotte Eustachius expliciet het probleem dat hij vooral met Erasmus wou bespreken, nl. de evangelische waarde van de kloostergeloften. Hier slaagt hij ons inziens het best erin Erasmus tegen te spreken. Hij wint het op de humanist wanneer hij bewijst dat de teksten uit Paulus' brieven aan de Romeinen, de Galaten, de Colossensen door de humanist worden geëxtrapoleerd zodra hij ze toespitst op zijn polemieek tegen de uiterlijke eredienst en vooral tegen het afleggen

¹²⁶ Cfr aangaande de *pietas absoluta*, p. 18.

¹²⁷ Betreffende het onderscheid tussen *iustificatio* en *salvatio* zie p. 49-53.

¹²⁸ *Apologia pro pietate*, p. 7.

en beleven van de kloostergeloften. Trouwens in 1523, dus reeds zeven jaar vóór Eustachius' strijdschrift, verzaakte Erasmus eraan de in het *Enchiridion* geciteerde teksten nog langer tegen het religieuze leven uit te spelen.

Eveneens in 1523 is niet min opvallend Erasmus' mildere toon wanneer hij over de *ceremoniae* handelt. Voorzeker, er duiken nog scherpe uitspraken op. *Quantulacunque portio Iudaismi, si cum evangelio misceatur, zo luidt het, totius vestrae fidei synceritatem vitabit.* Maar men lette erop, Erasmus spreekt thans meer *sub conditione*. Ook andere uitspraken lijken gematigd vergeleken met wat de humanist soms vroeger neerpande: *Nec digladiantur de frigidis observatiunculis sed quae charitatis sunt certantes, pacem habeant cum omnibus. Rixosa est superstitio, quieta ac tranquilla est vera pietas* ¹²⁹. *Nam ieiunium, aut delectus ciborum, aliaque id genus, etiamsi quando pro tempore locoque videntur nonnihil utilitatis afferre, quod corpus praeparent ad officia pietatis, ea tamen utilitas neque perpetua est, neque ita magni momenti, si conferatur ad animi pietatem. Imo fere fit, ut ex observationibus huiusmodi nascatur pestis verae germanaeque pietatis* ¹³⁰. En ten slotte nog deze bepaling van de ware vroomheid: *Vera pietas, quae in animis sita est, rebus exteris crassisque nec definiri, nec praescribi potest* ¹³¹.

Wij kunnen thans overgaan tot een beoordeling van de kritieken die in zijn brief aan Pflug Erasmus zelf opperde tegen Eustachius' libellus.

Dat de Leuvense theoloog ongelijk had aanstoot te nemen aan Erasmus' verlangen slechts dertigjarigen tot de eeuwige kloostergeloften toe te laten, kunnen wij aan de humanist toegeven. De Rotterdammer was niet de enige die een meer gevorderde ouderdom eiste en de Sociëteit van Jezus sloeg metterdaad die wenk niet in de wind.

Dat Eustachius alle beoefenaren van het humanisme als kettters bestempelt is juist, doch dit geschiedt in de voorrede op het libellus. Volgens Eustachius diende men inderdaad het ontstaan en de verspreiding van de nieuwe ketterij onder meer toe te schrijven aan het beoefenen van de fraaie letteren ten nadeel van de *vulgaria ac scholastica studia* ¹³². De betekenis van de term *scholastica* is duidelijk. *Vulgaria* wordt door Chantraine vertaald „ordinaires”. Anderzijds spreken de reeds geciteerde dominikaanse

¹²⁹ *Tomus secundus Paraphraseon D. Erasmi Roterodami in Novum Testamentum continens paraphrasim Des. Erasmi Roterodami in omnes epistolas apostolicas*, Basel, Froben, 1523, p. 57.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 291.

¹³¹ *Ibid.*, p. 291.

¹³² Cfr *Apologia pro pietate*, p. 3.

Acta van studia consueta. Ons inziens beduiden de twee termen hetzelfde, zodat in de aangehaalde tekst Eustachius „de gangbare, scholastische studiën” op het oog heeft.

Dat de Leuvense dominikaan overdrijft wanneer hij Erasmus verwijt alle ceremoniën, alle kloosterorden, alle kloosterlingen te veroordelen, kan men niet betwijfelen. Dat hij zo radikaal optreedt, hoewel hij Erasmus' restricties kent, volgt hieruit, dat hij die beperkingen niet beschouwt als oprecht en doeltreffend. Bovendien meent hij te mogen polemiseren niet enkel tegen Erasmus' uitdrukkelijke affirmaties maar ook tegen de stellingen die, naar zijn opvatting, logisch uit Erasmus' uitspraken volgen en derhalve ook door velen, wellicht tegen zijn wil of verlangen in, worden afgeleid.

Wanneer Erasmus en diens vrienden Eustachius als zeer onwetend, *indoctissimus*, bestempelen, vallen zij op hun beurt in overdrijving. Doch zij hebben het recht aan hun bekamper welsprekendheid te ontzeggen. De lezing van Eustachius' opusculum is nooit boeiend. De redactie is niet verzorgd. Men doet de indruk op van een gesproken, meermaals geïmproviseerde tekst, die grotendeels als *reportatio* werd genoteerd en niet door zijn auteur grondig werd verbeterd vooraleer hij naar de drukker ging.

Hoe moeten wij echter Erasmus' heftigste bezwaar beoordelen, nl. het verwijt dat de Leuvense dominikaan, gehoor gevend aan de aanvallen van Egmondanus en Dierckx, hem brandmerkt als een aanhanger, ja als een voorloper van Luther en Oecolampadius?

Het verwijt wordt inderdaad herhaaldelijk door het opusculum naar Erasmus' hoofd geslingerd doch niet overal op dezelfde wijze. Soms ziet Eustachius in Erasmus' stellingen een aanleiding en een aanloop voor het Lutheranisme. Elders wordt de humanist zo verderfelijker als — ja verderfelijker dan — de Wittenbergse monnik geacht, zodat ook tegen hem de keizerlijke overheid zou moeten ingrijpen¹³³. Wil men die aanklacht begrijpen, dan houde men rekening niet enkel met de twistvraag over de uiterlijke eredienst en het kloosterleven waarover het in het libellus gaat, maar tevens met de bezwaren die de Leuvense dominikaan opsomt in de voorrede van zijn schrift¹³⁴. Hier maakt hij gewag van Erasmus' kritiek op de eredienst van de heiligen, in het bijzonder die van Onze Lieve Vrouw. Hier hekelt hij de houding van de Rotterdammer nopens de verplichting tot het plegen van goede werken. Hier vermeldt hij de twijfels aangaande de goddelijke oorsprong van het element „belijdenis” in de biecht of de onverbreekbaarheid van het christelijk huwelijk. Ook op ethisch vlak klinkt naar zijn

¹³³ *Apologia pro pietate*, p. 5-6.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 6-9.

oordeel Erasmus' lering lutheraans, nl. wanneer hij de vrijheid ophemelt, het recht op oorlog ontkent, het celibaat bekampt, het maatschappelijk gezag en de sociale instellingen ondermijnt. Eustachius verwijst dus impliciet naar zo wat al de bezwaren die te Leuven sinds 1519 meer en meer tegen Erasmus werden ingebracht. Slechts op grond ervan, na lang zwijgen en talmen, sloot hij zich aan bij de verwijten die vóór hem door Egmondanus, Dierckx, Taxander, tegen Erasmus werden uitgebazuind. Kortom, indien men uitsluitend let op de strijd rond de *vera pietas* en het *monachatus non est pietas*, klinkt de beschuldiging van Lutheranisme te hard. Zodra men het geheel dossier bestudeert gaat Erasmus minder vrij uit.

Een moeilijker te beantwoorden vraag is of de Leuvense dominikaan het recht had uit Erasmus' premissen de gevolgtrekkingen af te leiden die hem formeel in connexie brachten met Luther. Hier rijst dus het ruimere probleem op van Erasmus' innerlijk akkoord gaan met de Wittenbergse hervormer¹³⁵. Erasmus zelf heeft steeds heftig geprotesteerd tegen allen die hem beschuldigden een partijganger of zelfs een voorloper van Luther te zijn. Men leze zijn brief van 19 oktober 1521 aan Albertus van Brandenburg of het schrijven van 10 mei 1521 aan Justus Jonas. Aan Albertus van Brandenburg legde hij volgende bekentenis af:

---

¹³⁵ Het is hier niet de plaats of de gelegenheid om over Erasmus' leerstellige evolutie uit te weiden. Het weze ons echter toegelaten de grote trekken ervan, zoals wij deze opvatten, aan te geven. In 1503 formuleerde Erasmus voor de eerste maal in het *Enchiridion Militis Christiani* zijn ideaal van religieus *aggiornamento*. Sindsdien bleef de humanist het negatief aspect op satirische wijze ontwikkelen en voordragen in het *Moriae Encomium* (1511) en de herhaalde drukken van de *Colloquia*. Het positief deel van het *Enchiridion* waarop het slot van het *Moriae Encomium* in de allusie op de *stultitia crucis* zinspeelt, werd programmatisch uitgewerkt in de *Methodus* (1516), de *Paraclesis* (1516), de *Ratio verae theologiae* (1518). Het aldus geschetste programma beproefde Erasmus op Bijbels gebied uit te werken in zijn *Novum Instrumentum* en zijn *Paraphrases* op de boeken van het Nieuw Testament. Zijn Credo schetste in 1524 de bekende *Inquisitio de Fide* terwijl zijn streven op pastoraal en kerkelijk terrein wordt uiteengezet in zijn *Epistola de interdicto esu carni* (1522), in het *Encomium matrimonii* (1518) en in de *Exomologesis* (1524). Het kwam op dit gebied tot geen grote en volledige synthesis, gedeeltelijk omdat vanaf 1519 Erasmus veel tijd diende te besteden aan het schrijven van verweerschriften, waarvan onder de laatste vooral twee belangrijk zijn, nl. de *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii* (1531) en de *Dilutio eorum quae I. Clichtovius scripsit* (1532). Dat hij inmiddels op gematigde wijze was trouw gebleven aan vele punten van zijn vroeger uiteengezet *aggiornamento*-program blijkt onder meer uit de *Scholia in Epistolam de delectu ciborum* (cfr *Scrinium Erasmianum*, t. II, p. 599-620), uit de schriften die hij nog opstelde om de verzoening te bewerken tussen de Moederkerk en het Lutheranisme (1533, 1536) en uit de *Ecclesiastes*, zijn laatste groot doch weinig bestudeerd werk waarin hij het ideaal van de priester als prediker van Gods woord wou schetsen.

„Nec unquam sciens ero vel magister erroris vel author tumultus; omnia passurus citius quam seditionem excitaturus.”

Op het stuk van *tumultus* gaat zijn protest volledig op. Van den beginne af verzette zich zijn temperament tegen elke vorm van opstand en geweld om het religieus en kerkelijk aggrornamento waarvan hij droomde, te bewerkstelligen. Doch op leerstellig gebied was Erasmus' houding niet vrij van ambiguïteit. Met Luther ging hij akkoord in de strijd tegen misbruiken en wantoestanden die naar zijn mening in de christelijke vroomheid en in de kerkelijke instellingen waren binnengedrongen. Met Luther stemde hij in om zich te beroepen op wat beiden het Evangelie noemden en wat hij in het bijzonder de *philosophia Christi* heette, om de Kerk te hervormen. Waar echter Luther met geweld optrad, met gevestigde kerkelijke structuren radikaal brak en naar Erasmus' mening een nieuwe scholastiek in het leven riep, niet beter dan de middeleeuwse, weigerde de humanist de Wittenbergse gewezen monnik te volgen. In dit opzicht — en dit geldt bepaaldelijk voor de *Sola-fide*-leer — moeten wij nogmaals onderstrepen dat Eustachius aan de humanist een stellingname aanwrijft die hij metterdaad nooit heeft ingenomen.

Hoe men ook denke over de leerstellige connexies tussen Erasmus en Luther, men kan geenszins het satirische beeld van de doorsneekloosterling en a fortiori van de *monachus* ons door *Canon quintus* geschetst als een genoegzaam genuanceerde tekening erkennen. Voor Erasmus gaat het kloosterleven terug op een menselijke instelling. De praktijken waarop het steunt en fier gaat, passen op zijn best voor christenen die geestelijk nog in de kinderschoenen staan. Sommige kan men slechts als bijgeloof bestempelen, of moet men zelfs als magische handelingen brandmerken. In de grond past op alle *ceremoniae* de benaming „*caro, vlees*” en bij velen leidt het opvolgen ervan tot een terugvallen in wat Erasmus met voorliefde *Judaismus* heet¹³⁶. Erger nog: in laatste instantie is *monachus* een aanfluiting van de christelijke vrijheid¹³⁷ en een miskenning van de waarde van het doopsel¹³⁸. De religieuze levensstaat introduceert in de christelijke gemeenschap een onderscheid in zake geestelijke volmaaktheid die van evangelisch standpunt niet kan worden verantwoord. Erasmus' besluit: *Monachus non est pietas*¹³⁹, verkrijgt aldus een afbrekende betekenis waarvan we de draagkracht niet mogen onderschatten.

¹³⁶ *Apologia pro pietate*, p. 7, 24, 57, 60, 66, 67, 69, 71, 85, 87, 91, 108, 112.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 103–108.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 70–71, 96.

¹³⁹ Aldus het besluit van het *Enchiridion*. Cfr A. J. Festugière, *op. cit.*, p. 215 en P. Mesnard, *op. cit.*, p. 29.

Tot zover ons oordeel over de bezwaren die Erasmus zelf formuleerde tegen Eustachius' strijdschrift. Wellicht zal vandaag een lezer nog andere en strengere kritieken opperen tegen de *Apologia pro pietate*. Zal hij bij voorbeeld niet betreuren dat haar auteur verklaart Erasmus te bekampen op grond van de meest gangbare verklaring van diens Schriften? ¹⁴⁰ Gelukkig konden wij vaststellen dat Eustachius zelf die norm niet heeft opgevolgd doch zorgvuldig *Canon quintus* heeft gelezen, de tekst trouw citeert en zijn inhoud tracht te weerleggen op grond van een persoonlijk inzicht in de gestelde problemen.

Misschien zal men ook Eustachius verwijten dat hij Erasmus' zienswijze te overwegend beoordeelt van uit zijn eigen anthropologische, exegetische en historische stellingen ¹⁴¹. Vanzelfsprekend relativeert een dergelijk standpunt het gevelde oordeel. Doch kan men aan een auteur het recht ontzeggen eigen opties te bezitten? Is hij niet vrij ze te hanteren om de opinies van anderen af te wegen? Aan de lezer van de controverse komt het toe na te gaan of het ingenomen vertrek- en standpunt verantwoord is.

Men zal zich heden ook afvragen of de Leuvense theoloog zijn tegenstander correct heeft begrepen. In zijn *Canon quintus* speelt Erasmus met een viervoudige antithese: de oppositie tussen Oud en Nieuw Testament, de platonische tegenstelling tussen het zichtbare en het onzichtbare, de paulinische tussen „vlees” en „geest”, de augustinische tussen *frui* en *uti*. Echte *homo ludens* wendt Erasmus al die contrasterende gezichtspunten aan om langzaam, via een dialectisch en een spiraal-volgend redeneren, tot zijn besluit door te dringen. Heeft de Leuvense theoloog die subtiele vorm van denken en zich uitspreken genoegzaam ingezien en begrepen? Simplificeert hij niet de stellingen van zijn tegenstrever, niet lettend op de schakeringen van zijn soms speelzieke geest? Het wil ons inderdaad voorkomen dat Eustachius ietwat te simplistisch Erasmus' tegenstellingen tussen „zichtbaar-vleselijk” en „onzichtbaar-geestelijk” herleidt tot Luthers antithese tussen „wet” en „genade” of tot Oekolampadius' oppositie tussen Mozes en Christus.

En zie hier nog een andere bedenking. Is het de Leuvense theoloog niet ontgaan dat hij in laatste instantie niet zo ver verwijderd was van Erasmus' opvattingen? Wanneer hij de uiterlijke erediens, de goede werken, de verplichtingen van het kloosterleven zo sterk benadrukt, huldigt hij dan niet op zijn beurt een humanistisch standpunt, nl. het streven naar gerechtigheid en volmaaktheid op

¹⁴⁰ *Apologia pro pietate*, p. 9-10.

¹⁴¹ Dit verwijt wordt geformuleerd door G. Chantraine, *diss. cit.*

grond van eigen krachten en prestaties, in tegenstelling tot de Wittenbergse hervormer die vooral op Christus en de genade betrouwde?

Alle grond mist deze bedenking niet. Een eerste markant verschil ligt echter hierin dat de persoonlijke vervolmaking heel anders wordt gezien enerzijds door Eustachius die vooral steunt op het plegen van allerlei religieuze handelingen, anderzijds door Erasmus die als humanist vooral de zedelijke deugden en de intellectuele vorming op het oog heeft die reeds aan de besten van de heidense wereld dierbaar waren. Een tweede onderscheid vloeit uit de vaststelling voort dat bij Erasmus alle zinspeling op een *meritum*, opgevat naar Eustachius' zienswijze, ontbreekt.

Wellicht mogen wij ook nog aanstippen dat niet alle moderne Erasmuskenners met Eustachius akkoord gaan om zich vooral op *Canon quintus* van het *Enchiridion* te beroepen wanneer het erop aan komt Erasmus voor te stellen als vijand en bekamper van het kloosterleven. Émile Telle valt grotendeels Eustachius bij, doch Albert Hyma verwijst liever naar het *Moriae Encomium* als naar het schrift dat voor de eerste maal stelselmatig optrad tegen de kloosterorden¹⁴².

Aan deze bedenkingen van een moderne Erasmus-lezer zouden wij graag nog drie opmerkingen willen toevoegen.

Vanzelfsprekend kan men van een tijdgenoot van Erasmus niet verwachten dat hij zou hebben beschikt over de bronnen van informatie die ons ten dienste staan. Moet men echter niet betreuren dat Eustachius zijn kritiek tegen de stellingen van *Canon quintus* niet heeft aangevuld en eventueel bevestigd met verwijzingen naar andere schriften van de Rotterdammer? Weliswaar zinspeelt hij op de brief aan Volz en blijkt hij ook de brief *De interdicto esu carniū* voor ogen te hebben, maar slechts de brief aan Volz wordt enkele keren aangehaald.

Dat de Zichemse theoloog de hoofdideeën die Erasmus' polemieek inspireren en domineren heeft gevat, kan men niet tegenspreken. Terecht verwijst hij naar Erasmus' opvatting van de christelijke vrijheid, naar zijn allergie voor het institutionele en het juridische, naar zijn waardering van het doopsel als het *votum*, het *sacramentum*, dat overige geloften overbodig maakt. Rond deze fundamentele ten dele juiste, ten dele door Erasmus enigszins vertikte begrippen draait inderdaad de controverse. Toch zijn we erover verwonderd dat Eustachius zich niet uitdrukkelijker heeft opgehouden met de

---

¹⁴² Cfr A. Hyma, *op. cit.* en É. V. Telle, *Érasme de Rotterdam et le septième sacrement. Étude d'évangélisme matrimonial et contribution à la biographie intellectuelle d'Érasme*, Genève, 1954.

antithese „vlees-geest” zoals Erasmus die toepasselijk achtte op de schriftinterpretatie en op het beleven van de sacramenten. Hier school het gevaar van een spiritualisme dat, over Luther heen, zelfs naar Zwingli leiden kon¹⁴³.

Ten slotte heeft de dominikaan de gelegenheid gemist om zijn tijdgenoten een positief beeld te schetsen van het ideale kloosterleven en van de uiterlijke cultus, zoals beide, rekening houdend met het kerkelijk verval en met de nood aan hervorming waarvan een tijdgenoot als Clichtovius zich duidelijk bewust was¹⁴⁴, tot hernieuwde bloei, tot intenser, oprechter, evenwichtiger beleving dienden te komen. Zijn opusculum is een verweerschrift gebleven. Het groeide niet uit tot een positieve bijdrage tot de herziening waaraan de Kerk, haar eredienst, haar priesterschap, haar kloosterorden behoefte hadden. Bovendien drong hij niet door tot het laatste knelpunt van de controverse, dat raak door zijn confrater van vandaag, A. J. Festugière, werd opgemerkt. „Pour durer, zo besluit deze geleerde, tout mouvement spirituel doit devenir institution. C'est là le drame perpétuel du christianisme. L'*Enchiridion* nous met en présence d'un des moments de ce drame”¹⁴⁵. Dit heeft Eustachius niet ingezien. Vandaar in zijn schrift geen belangrijke poging om het religieuze leven evangelisch te herzien en het eventueel vrij te maken van bepaalde vormen die door sclerose waren verstart en van het evangelie vervreemd.

Erasmus was in de laatste jaren zeer aan de orde, niet enkel naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaring van zijn geboorte maar ook, en wellicht niet minder, doordat zijn geest, zijn betrachtingen, zijn visie op het Christendom zich in ruime mate hebben doorgezet in vele katholieke middens, zelfs tot in de milieu's waarin Vatikaan II tot wording is gekomen. Reeds vroeger heb ik het gewaagd de tweede Vatikaanse kerkvergadering te betitelen „un concile érasmien”¹⁴⁶. Anderen wezen er op dat Erasmus de conciliaire kraaiende hanen op warm applaus zou hebben onthaald. Sindsdien verwees niemand minder dan professor Bataillon naar wat hij meende te ontdekken als een nieuwe invasie van het erasmianisme, een invasie die men kan vergelijken met het succes

¹⁴³ A. J. Festugière (*op. cit.*, p. 48) merkt terecht op dat de beginselen waarop Erasmus zijn exegese steunde, stoutmoedig waren: „d'une rare audace.”

¹⁴⁴ Zie thans het fundamenteel werk van J.-P. Massaut, *Josse Clichtove, L'humanisme et la réforme du clergé*, in *Bibl. Fac. Phil. Lettres Liège*, Parijs, 1968. Cfr *supra*, noot 23.

¹⁴⁵ A. J. Festugière, *op. cit.*, p. 63.

¹⁴⁶ Cfr J. Coppens, *Les problèmes théologiques de Vatican II*, in *Eph. Theol. Lov.*, 1963, t. XXXIX, p. 701-702.

door de humanist destijds onder keizer Karel geboekt in het katholieke Spanje¹⁴⁷. Feit is dat verschillende themata en strekkingen waarover Eustachius van Zichem met Erasmus disputeerde, opnieuw doorbreken en aan de winnende hand zijn. Wij denken aan de nadruk die op het doopsel wordt gelegd als het sakrament dat volstaat als grondslag voor een volmaakt christelijk leven en van een algemeen priesterschap. Wij verwijzen verder naar het accent op het christelijk volwassen- en mondig-zijn en op de daaruitvloeiende vrijheid met als gevolg een zich afzetten tegen kerkelijke gezagsdragers en verplichtingen, zodat de vijf geboden van de Heilige Kerk gevaar lopen te worden afgeschreven en één ervan, nl. precies betreffende de *delectus ciborum* waartegen Erasmus optrad, reeds ter ziele is gegaan¹⁴⁸. Wij vermelden ook nog de tendens om de verplichtingen van de christelijke zedeleer meer en meer te herleiden tot de *caritas* als de alles overtreffende deugd die volstaat om alle gedragingen te normeren, zodat tractaten van zedeleer als die van J. Noldin, A. Lehmkuhl, E. Génicot-J. Salsmans, voor de priester overbodig worden. En wanneer wij van het ethische naar het dogmatische overgaan ontmoeten wij eveneens Erasmus' streven, nl. zijn verlangen om de geloofsinhoud tot het essentiële te herleiden, anders gezegd om te onderscheiden tussen centrale en peripherische geloofspunten¹⁴⁹, vervolgens om de als essentieel aangehouden dogmen bijbels te formuleren, om de draagkracht ervan humanistisch te toetsen en te doorlichten en ten slotte om, dank zij een beperkt dogmatische kern, die bovendien nog openstaat voor pluralistische interpretatie, een oekumenische verzoening van de christelijke Kerken te bereiken.

Voorzeker Erasmus die orde en vrede in de maatschappij wenste en die de nood eraan vooral aanvoelde als een onontbeerlijke voorwaarde voor het rustig beoefenen van eigen werk en de bloei van de fraaie letteren, bleef vijandig tegenover elke contestatie die de vorm van *tumultus* aannam. Hij bleef eveneens trouw aan de hiërarchische opvatting van de Kerk en van de Staat, zodat in zijn brief aan Paulus Volz de leken gelden als de verst verwijderde van alle kringen die rondom Christus cirkelen. Doch men lette erop dat in dezelfde tekst Erasmus toegeeft dat eenieder die cirkels kan doorbreken en van de lagere naar de hogere opklimmen en dit op grond van de meest democratische regel, nl. die van de

¹⁴⁷ Cfr M. Bataillon, *La situation présente du message érasmien*, in *Colloquium Erasmianum*, p. 6-9.

¹⁴⁸ Cfr de bekende *Epistola de Interdicto esu carniū en de Glossae* daarop in *Scriniū Erasmianum*, t. II, p. 599-620.

¹⁴⁹ Cfr Vaticaan II, *Decretum de Oecumenismo* (21 november 1964), nr. 11: „Meminerint existere ordinem seu ‚hierarchiam‘ veritatum doctrinae catholicae.”

geestelijke, verstandelijke, religieuze waarde die aan eenieder persoonlijk toekomt.

Kortom, hoe verouderd zich bij eerste gezicht Eustachius' schrift zich aanmelde, hoe weinig literair verzorgd het opusculum zij, de controverse erin uiteengezet is nog niet uit de ether en geen van beide erin optredende partijen geeft zich gewonnen. Wellicht zal het twistgesprek nooit genoegzaam op louter speculatief vlak worden bijgelegd. Uit de praktijk moet blijken dat grotere christelijke vrijheid en mondigheid niet noodzakelijk worden nagestreefd ten koste van de *caritas* en de *unitas christiana* en verder dat het ideaal van de *philosophia Christi* en van de *pietas evangelica* metterdaad kan worden waargemaakt in de levensstaat die aan Eustachius van Zichem zo dierbaar was.

Zo even verscheen te Parijs, ingeleid en gecommentarieerd door de bekende en geleerde predikheer A. J. Festugière, een nieuwe vertaling van het *Enchiridion Militis Christiani*¹⁵⁰. Dat het boekje waartegen Eustachius van Zichem zijn *Apologia pro pietate* schreef, vierhonderd jaar na Erasmus' dood door een Franse confrater van de Leuvense dominikaan niet alleen met sympathie werd bestudeerd maar opnieuw in de volkstaal werd uitgegeven, spreekt boekdelen. *Habent fata sua libelli!*

Leuven 1973

---

¹⁵⁰ A. J. Festugière, *op. cit.*, Parijs, 1971, cfr *supra*, noot 51.

APPENDIX

Brevis expositio argumenti libri conscripti ab Eustachio de Zichenis „Erasmi Roterodami Canonis Quinti interpretatio”

Eustachius a Zichenis opus suum praefatione introducit in qua refert quomodo sua aetate Ecclesia ab haereticis impugnetur (A ii^r)¹. Post evocatas haereses quae olim in Germania, Aragonia, Gallia, Anglia, Bohemia viguerunt (A ii^v–A iii^r), animum ad novam attendit haeresim, scilicet Lutheri, cui triplicem assignat causam, nempe neglecta „studia vulgaria et scholastica”, malos civium affectus (A iii^r) et humaniorum litterarum cultum (A iii^v–A iii^r). Ecclesia sane et Caesarea potestas Lutheri resistere non haesitaverunt. Quorum vero actio inefficax manebit nisi simul dirigatur in illos qui ut Erasmus fucose eosdem Lutheri errores spargunt (A iii^r–A iii⁵). Cum Lutheri enim Erasmus consentit in impugnando sacramentum poenitentiae (A iii^v), cultum Beatae Mariae Virginis (A iii^v), caelibatum sacerdotalem (A iii^v–A iii³), praxim bonorum operum (A iii³), caeremonias ipsaque vota monachorum (A iii³–⁴), humanas constitutiones (A iii⁴–⁵), — insuper in extollendo indebite christianam libertatem (A iii⁵) — denique in praepostere iudicando de iure belli iusti gerendi et de inviolabilitate vinculi matrimonii christiani (A iii⁵).

Eustachius introductionem in librum suum concludit declarando se imprimis erroribus refellendis incumbere velle qui in Canone quinto libri cui titulus *Enchiridion Militis christiani* inveniuntur. Quam intensionem paginis A iii⁵–¹³ apertius evolvit dum simul argumenta exponenda indicat.

In prima opusculi parte Eustachius veram religionis seu pietatis indolem determinat quae Deo necnon Christo corpore aequae ac animo exhibenda est quaeque praecipue caritate est informanda (B^r–B ii^v). Adversus Erasmum contendit pietatem etiam in

¹ *In dit bijvoegsel geven wij een samenvatting van Eustachius' strijdschrift. De bladzijden ervan zijn niet genummerd. Wij verwijzen naar de letters van de quaterniones (recto en verso) en waar verschillende bladzijden op de quaterniones-letters volgen, hebben wij ze getotaliseerd. – In hoc appendice exhibemus brevem expositionem argumenti libri Eustachii de Zichenis. Cum paginae libelli non numerentur, remittimus ad litteras quaternionum (recto et verso). Quando plures paginae paginam littera notatam sequuntur illas numero apposito signavimus. Textus integer opusculi Eustachii in lucem edetur Bruxellis apud Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1974.*

caeremoniis ac re visibili adesse posse absolutam, modo absoluta informetur caritate (B ii^v). Fusius deinde cultum visibilem et externum iustificat. Qua in parte non est dubitandum quin Erasmus manifeste erret siquidem eius de pietate sententia ad absurdum ducit sequelas (B iii⁵–B iii^r, B iii⁶), contradictionibus involvitur (B iii³–⁴), congruit cum assertionibus Lutheri et Oecolampadii (B iii⁴), damnat praxim bonorum operum (B iii⁶), negligit distinguere inter caeremonias Veteris et Novae Legis (B iii⁷), eximit de obligatione cultus visibilis praestandi viros sic dictos perfectos (B iii⁷), congruit cum placitis Beggardorum (B iii⁸). Observantiam caeremoniarum latius iustificat (B iii⁹–C iii^v) dum variis respondet obiectionibus (C^r–C^v, C ii^r–C ii^v, C iii^v), auctoritatem invocat Ecclesiae, Sanctorum, Scripturae, Christi et Apostolorum (C iii^r–C iii^v). Denique explicat quomodo sic dictum fastigium religionis ipsaque vera religio intelligenda sint (C iii^v–C iii^r).

Inde a pagina C iii^v incipit reapse secunda pars opusculi qua Eustachius demonstrare conatur inter pessimas doctrinae erasmianae sequelas reputandam esse negationem praxis atque valoris bonorum operum. Proinde Erasmus re vera cum Luthero consentit in docendo iustificationem sola fide esse obtinendam. Quam sententiam doctrinae catholicae contrariam Eustachius impugnat adducendo varia Sacrae Scripturae loca (C iii^v–⁷) necnon proponendo quae sibi videtur recta mentis Pauli apostoli interpretatio (C iii⁷–D ii). Scholasticam quoque de merito doctrinam evolvit (C iii⁸–C iii⁹) atque hanc nactus occasionem declarat iustificationem inter et salvationem sedulo esse distinguendum (D ii^r–D iii^r).

Tertia opusculi pars incipit a verbis: Deinceps Erasmus: Pudet me referre (D iii^r). *In cuius partis prima sectione* Eustachius positivam monachorum atque eorum instituti defensionem aggreditur. Post enumerata varia assertionum Erasmi nequissima consecraria (D iii^r–D iii³) exprobat humanistae Roterodamo eum absque discrimine omnes monachos impugnare ideoque monachatum qua talem abiudicare (D iii³–⁶, ⁷–⁹, F iii⁴). Repetit Erasmus consentire cum Luthero et Oecolampadio (D iii⁵, D iii⁶–⁹), repudiare opera sanctorum (D iii⁶), damnare in praxi monachorum ipsum cultum visibilem (D iii⁸–⁹), silere de vitae religiosae transfugis ac si non essent condemnandi (D iii⁸–⁹; cfr E iii⁸; F iii³). Quam primam tertiae partis sectionem auctor absolvit iterata dilucidatione verae notionis cum religionis tum bonorum operum (E i^r–E ii^v).

In altera tertiae partis libri sectione Eustachius refellere intendit nonnullas adversus monachatum motas obiectiones, ac si monachi essent viri carnales (E iii^v) et votum baptismi contemnerent (E iii³), ac si vita quoque vere spiritualis unice in rem invisibilem esset reponenda (E iii⁴–⁵). Sequitur interpretatio nonnullarum e

litteris Sancti Pauli pericoparum quibus Erasmus, Lutherus, Oecolampadius abutuntur (E iii⁶–F ii^r). Concludit Eustachius opera bona et caeremonias, dummodo sub influxu gratiae et caritatis fiant, quam maxime spiritualiter christianis prodesse (F ii^r–F ii^v) ipsumque monachatum, quatenus omnes virtutes complectitur exercendas, re vera meram esse pietatem (F iii^v–F iii^v). Immerito proinde Erasmus monachatum impugnat. Dum de monachatus desertoribus indebito modo silet (F iii³), omnes monachos suae professioni fideles absque discrimine condemnat interdum obliviscens non omnes monachos iam esse perfectos licet eorum status ut perfectionis sit habendus (F iii^{4–6}).

In ultima tertiae partis libri sectione Eustachius ad consilia evangelica vindicanda formaliter animum intendit (F iii⁶–G iii^r). Licet a Christo sint instituta, Erasmus aliquando durius Luthero de illis disserit (G ii^r–G iii^r). Non est dubitandum quin consilia necnon eorum vota possint a monachis servari et adimpleri sicuti ab omnibus christianis adimpleri valet votum baptismi (G iii^v–G iii^r). De caetero humanista Roterodamus non tantum vota sed ipsamet consilia aggredi atque contemnere ausus est (G iii^r–G iii^v).

Post vindicata consilia evangelica necnon vota de illis monastica quarta pars opusculi disputat de libertate christiana (G iii^v–G iii⁹). Siquidem Erasmus professionem monachatus servitutem vocat (G iii³–G iii⁵), rursus cum Luthero et Oecolampadio consentit (G iii³). Licet in homine duplicem libertatem distinguere oporteat (G iii^{5–6}), vera libertas in caritate et in caeterarum virtutum possessione consistit (G iii⁵). Quae vera christiana libertas, quatenus est fructus caritatis, iure merito etiam „spiritus” nuncupatur (G iii^{6–7}) cumque liberationem a peccato et a Vetere Lege implicet (G iii⁷), facilius ope monachatus quam alia via a christianis comparari potest (G iii^{7–8}). Sicque luce clarius apparent errores Erasmi suntque eo graviore quo sparguntur linguis vernaculis siquidem *Enchiridion Militis christiani* in illas translatum passim in vulgus diffunditur (G iii⁸–G iii⁹).

Per modum conclusionis integri opusculi Eustachius iterum apologiam aggreditur non tantum monachatus in abstracto sed etiam longe maioris numeri monachorum qui aetate sua professioni religiosae fideles manserunt (G iii¹⁰–H i^r). Cui Eustachii de monachis iudicio sanctus Augustinus non contradiceret (H i^v–H ii^v), nam ob quosdam monachos nondum perfectos aut ob quasdam observantias forsitan superfluas ipse monachatus non est abiudicandus (H ii^v). Nec mirum Erasmus hac in causa errare siquidem incorrecte explanat epistolas paulinas (H iii^v–H iii⁴) atque nonnullis aliis Sacrae Scripturae textibus aperte contradicit (H iii⁵–H iii⁶).

Post brevem ultimamque suae argumentationis recapitulationem

(H iii⁷) Eustachius finem suo opusculo imponit explanando lectori animum quo illud exarare aggressus est (H iii⁸).

Ut breviter integri opusculi argumenta complectamur, recolamus Eustachium de Zichenis adversus Erasmus vindicare cultum Dei necnon Christi visibilem — praxim bonorum operum — caeremonias christianorum — observantias monachorum, imprimis autem consilia evangelica atque vota religiosa quibus monachi sese ad illa consilia servanda obligant. Quae omnia Erasmus in Canone Quinto opusculi *Enchiridion Militis christiani* manifeste impugnat quatenus suo iudicio essent a vera pietate recessus, scilicet ab invisibili ad visibile — a spiritu ad carnem — a gratia ad legem — a sola fide ad opera — a libertate christiana ad servitatem — a Christo ad Moysen et Iudaismum. Qua sua doctrina Erasmus ab una parte consentit cum Lutero et Oecolampadio, ab altera adversatur Sacrae Scripturae, iudicio Ecclesiae, sententiae Sanctorum et theologorum, immo philosophorum ethnicorum. Non mirum proinde quod assertiones Erasmi contradictionibus scatent, absurdas affirmationes secum ferunt atque ad nequissimas in re morali et religiosa sequelas adducunt. Concedendum sane est non omnes monachos esse perfectos et quosdam in superfluas observationes esse delapsos. Verumtamen non de his esset imprimis ab Erasmo dolendum sed potius de illis qui suum institutum et sacram religionis professionem dereliquerunt. De his autem altum servat Erasmus silentium.